હરિશ્ચંદ્ર

નાટક તીન બાબકા.

જિસે,

વિક્ટોરિયા નાટક કમ્પનીકે વાસ્તે,

મુનશી વિનાયક પ્રસાદ તાલિબને,

હિંદુ કિસ્સા હોનેકે સબબસે, હિંદી ભાષામેં તસ્નીફ કિયા,

ઔર

મી૦ ખુરશેદજી મેહેરવાનજી બાલીવાલા,

માલિક કમ્પની મજકૂરને છપવાકે શુહરા કિયા.

ઈસ્સે પહલે છપી—૨૮,૦૦૦ કાપિયાં.

અબ આઠવી બાર— ૪,૦૦૦ કાપિયાં.

મુંબઈ.

ધી જ. ન. પીતીત પારસી ઑરફનેજ કૅપટન પ્રીંટિંગ વર્કસ.

સન ૧૯૦૮.

કીમત છે આને.

હરિશ્ચંદ્ર.

નાટક તીન બાબકા.

જિસે,

વિકટોરિયા નાટક કમ્પનીકે વાસ્તે,

મુનશી વિનાયક પ્રસાદ તાલિબને,

હિંદૂ કિસ્સા હોનેકે સબબસે, હિંદી ભાષામેં તસ્નીફ કિયા,

ઔર

મી૰ ખુરશેદજી મેહેરવાનજી બાલીવાલા,

માલિક કમ્પની મઝ્કૂરને છપવાકે શુહરા દિયા.

ઇસ્સે પહલે છપી—૨૮,૦૦૦ કાપિયાં.

અબ આઠવી બાર—૪,૦૦૦ કાપિયાં.

મુંબઈ.

ધી જ. ન. પીતીત પારસી ઑરફ્નેજ કૅપટન પ્રીંટિંગ વર્કસ.

સન ૧૯૦૮.

કીમત છ આને.

તખ્તયે નાટક.

ઇંદ્ર..........................દેવતાવોંકા સરદાર.
વશિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર................મહા રિષી.
શિવ..........................સબકા નાશ કરનેવાલા તમોગુણી ઇશ્વર.
નારદ..........................બ્રહ્માકા પુત્ર.
યમ, કુબેર, વરુણ...................દેવતા.
અપ્સરા......................ઇન્દરકે દરબારકી ગાયન.
હરિશ્ચંદ્ર ....અયોધ્યાકા રાજા.
પ્રધાન ....હરિશ્ચંદ્રકા વજીર.
સયનાપતિ...................લશકરકા અફસર.
મંગલ મિશર..................હરિશ્ચંદ્રકે દરબારકા મશ્ખરા.
તારામતિ ....હરિશ્ચંદ્રકી રાની.
રોહિત ....હરિશ્ચંદ્રકા બેટા.
નક્ષેત્ર ....વિશ્વામિત્રકા વિશ્વાસુ ચેલા.
અગ્નિસેન...................એક બ્રાહ્મણકે લિબાસમેં કુબેર દેવતા.
કાલસેન ....એક ઢેરકે લિબાસમેં યમ દેવતા.
કાલકા નંદી ....અગ્નિસેનકી સ્ત્રી.
રાજકુમાર....................કાશીકા રાજકુમાર.

ચોબદાર, દેહાતી, મુખિયા, સિપાહી, યાત્રી, બન-માણસ, રાહદારી, કોતવાલ, શિષ્ય, રઅઇયત, દરબારી, દાસી, અપ્સરા, રામિશગર, પૂજારી, ફિરિસ્તે, પરિયાં, વગયરા.

મુકામ—અયોધ્યા—કાશી.

ઇત્તિલાયે આમ.

શ્રી પરમાત્મા સત્યછે.

હરિશ્ચંદ્ર.

બાબ પહેલા—દિખાવ પહેલા.

ઇંદ્રાસન.

[ઇંદ્ર, વશિષ્ટ; વિશ્વામિત્ર; નારદ; યમ; કુબેર; વરૂણકે સાથ આકાસપર નજર આતે હયેં, અપ્સરા ખડી હયેં, સબ ઇંદ્રકી સ્તુતિ ગાતે હયેં.]

યમન કલ્યાન—ગત.

સબ—

જય જય ઇંદ્રાસન પતિ ગ્યાની, જય સુરપતિ રાની ઇંદ્રાની,
રસિયા, રસ ખાની, આગમ જાની, દાની, સાહસ અભિમાની.—જય.
સુરજન પદ સંગી, સુખદાની, દુરજન, મદ ભંગી, દુઃખ હાની,
ભગતી ભગવાની, ગંધર્વાની, ગાતી તુમદર તાદાની.
તોડી, મુલતાની, કાફી, ધાની, રંભા, મેનકા, પટરાની.—જય.
કરુણાકે સાગર, ગુણકે આગર, નટવર, નાગર નિરમાની.—જય.
બાદલ, બિજલી, બર્ષા, પાની, પાઈ સબપર હય પરધાની,
હય પાનીસે આબાદાની, ઝન નન ઝન ઝન ઝન.
નારદ, સારદ, મુનિ, સયલાની, મહિમાં સબને હય પહચાની,
ઇશ્વર ધ્યાની, સુરનર માની, જસકે જાની, જાનેદાની,
ઝન નન ઝન ઝન ઝન, સન નન સન સન સન, છન નન છન છન છન.—જય.

ચોપાયા છંદ.

ઇંદ્ર—જયસે સર્વ કલાસે આઈ હર્ષણમેં ચપલાઈ,
વયસે આપ મહા પૂર્યાંસે હમકો મિલી બડાઈ.
ઊંચા પદભી બદ સંગતસે રદ હો, પાય નિચાઈ,
નીચી હદસે સત સંગતકી શોભા, માન, ઉંચાઈ.

ભયરવી—સરગમ.

સબ—તેરી સરકારી, હમ પર જારી રખ્ખે કરુણાધારી,
દે આલી જગવાલી, સ્વર્ગ લોકમેં,
અયસાહી અધિકારી હમકો ઔર અયસાહી આચારી.—તેરી.
રાજ કાજ સરદારી, બલિહારી, બલિહારી,
ફૂલી સારી આસાઇશકી ફુલવારી, જસકી બારી ગુલકારી.
આઈ હય જબ સંકટ ભારી, ટાલી તુમને કર યારી,
અય હિતકારી.—તેરી.

ઈંદ્ર—મહાત્મ્યો આપને ઇન્દ્ર સભાકો શોભા દી, મેરી સેવા પર સંતોષ પ્રગટ કી, મયૈં આનંદ ઉપકારી હુવા. (નારદસે) ગુની નારદમુની, આપ હર ગુન ગાને, બીન બજાનેમેં પ્રબીન, તીન લોકકે આને જાનેમેં લવલીન હો; ક્રિપા કરકે કહો, કે મૃત્યુ લોકકા કયા હાલ, મનુષ્ય જાતકી કયસી ચાલ હય?

નારદ—દેવરાજ!

ચૌપાયા છંદ.

અદ્‌ભુત ભવ સાગર સંસાર, ડૂબા સો નહીં પાવે પાર,
જગ દર્શનકી લીલા દેખ, દેખા રંગ રંગીલા ભેખ.
કહીં તરંગી નાચો રંગ! કહીં રંગમેં દેખા ભંગ!
ચોરી હસ્તી, લાલચ બઢી! સબકો અપની અપની પડી.
જો બંદા સો મનકા ગંદા, મોહ; લોભ, માયાકા બંદા.

ઈંદ્ર—ઓહો! અયસા? ભલા કયૂં નારદજી? અયસે દુરાચાર સંસારમેં આપને કોઈ અયસાભી દુનિયાદાર દેખા યા સુના હય? જિસને વિકારકા ભાર સરસે ઉતાર, મનકો માર, ધર્મ ઔર સચાઈકા રસ અમૃત બિચાર પિયા હો, કભી; અધર્મ અનીત ન કિયા હો. સત્યતાકે માર્ગસે ન ડોલા હો, નામ માત્રભી કભી ઝૂઠ ન બોલા હો.

કાફી—ઠુમરી.

નારદ—દિલ સફા ન પાય ઇનસાન.
રહે હાર છાન છાન બુદ્ધિમાન, ગ્યાનવાન.—દિલ.
સચ્ચા રહનેકા થા વાદા હરસે કિયા, કિયા, કિયા,
નરને ધ્યાન પર ઉસ વઅદેપર ન દિયા, દિયા, દિયા.
ઝૂઠી દુનિયાપર કુરબાન, હૈંય નાદાન; ના ફરમાન,
માનવાલે શાનવાલે, ઉંચે ખાનદાનવાલે,
સરદારી ફરમાનવાલે, સારે જગસે હારે,
જગમેં આનકે હરઆન હૈંય બે ધ્યાન, ના ફરમાન.—દિલ.

ભુજંગી છંદ.

યમ—મહારાજ, નર કોઇ અયસા ન હોગા,
કોઇ સત્યતામેં નિરાલા ન હોગા.
કુબેર—હુવ.બી નહીં ઔર પયદા ન હોગા,
કભી ધર્મમેં કોઇ પૂરા ન હોગા.

ઇંદ્ર—તો કયા ઇતની બડી સૃષ્ટિમેં યેકભી અયસા મનુષ્ય નહીં, જો કામ, ક્રોધ, મોહ ઔર લોભસે દૂર હો, ધર્મ ઔર સચાઇકે ધનસે ભરપૂર હો? (વશિષ્ટસે) મહાન ગુન નિધાન વશિષ્ટજી, આપભી તો કુછ કહો, આપ કયૂં ચુપ હો!

ધનાક્ષરી છંદ.

વશિષ્ટ—જયસે હય આસમાન, ચંદ્રકો અનંત ઠામ,
જયસે આકાસ ઠૌર સૂર્યકે કલાકિ હય,
જયસે સુર મધુર રહે બુલબુલકે કંઠ બીચ,
જયસે મન હરનહાર કૂક કોકલાકિ હય,
ધરતીમેં જયસે મણિ માનિક અનમોલ બસે,
જયસે આકાશ-બેલ છાવની લતાકિ હય,
"તાલિબ" વયસેહી સંસારકે સમુદ્ર બીચ,
મોતીસી આબદાર જોત સત્યતાકિ હય!

ઇંદ્ર—બેશક.

વશિષ્ટ—યૂં તો જગતમેં એકસે એક સરસ હોંગે, એકસે અધિક દસ હોંગે, પરંતુ યેક મેરાહી ચેલા, અયોધ્યા નગરીકા રાજા હરિશ્ચંદ્ર, સચાઇકા ગોયા સાંચા, ધર્મકા પુતલા હય. ઉસને અપને ઇમાનકો સચાઇકે બાટસે તોલા, આજ તક ઝૂઠ નહીં બોલા હય.

નારદ—(ખુઃસે) વિશ્વામિત્ર ઔર વશિષ્ટમેં આગ પાનીસા બયર હય, મયૈં યહાં જરા મેંઢા લડાવું, જી બહલાવું તો સયર હય! (વશિષ્ટસે) ગુરૂ વશિષ્ટજી, આપકે ચેલે હરિશ્ચંદ્રકા અયસા ગુણ, ઔર આપકી બડાઇ, દૂસરોંકે નમૂના બનાનેકે યોગ્ય હય. ઇશ્વર સબકો અયસા શિષ્ય દે, જો સર્વકાલ ધર્મ ઔર સદગુણકો પાલે. અપનેકો તો જો શિષ્ય મિલે, સો "નિરંજન, ભારે ભંજન!" મગર જિસકા અયસા ચેલા હય, ઉસકા સર હર જગહ પર ઊંચા હય. (વિશ્વામિત્રસે) કયૂં વિશ્વામિત્રજી?

વિશ્વામિત્ર—વાહ વાહ! અચ્છી કહી! ભલી કહી! હરિશ્ચંદ્ર સચ્ચા ઝૂઠે જહાનમેં? દીપકકા ઉજાલા આસમાનમેં? જિસ માયાસે જોગી જતી, ત્યાગી બયરાગી ભિમર જાતે હયૈં, ઉસસે સંસારી મનુષ્ય

કબ પાર પાતે હયૈં ! હરિશ્ચંદ્ર દુનિયાદાર રાજા હોકર સદંત્ર સચ્ચા ઔર ધર્માત્મા હો, યહે બાત કહીં માની જા સકતી હય ? પર્બતકા ભાર મકોરી ઉઠા સકતી હય ? રાજપાટ કૌન બે છલ કપટ ચલા સકતા હય ? સત્વતાકી અગ્નિમેં રાજા કહાંતક જી જલા સકતા હય ?

નારદ—રાજ રિષી ! જિસ બચનકો મહાત્માવોંકે ઇષ્ટ ગુરૂ વશિષ્ટ, અયસે માનવંત સંત બખાનેં, ઉસે હમ કયસે પ્રમાણ જાન ન માનેં ?

વિશ્વામિત્ર—કયા બાતકી રીતકો ન પહચાનેં, અન હોનીકોભી હોની ઔર પ્રમાણિક જાનેં ?

ઇંદ્ર—મહાન વિશ્વામિત્રજી, કયા પુજ્યમાન વશિષ્ટજીકે બખાનમેં આપકો કુછ સંદેહ ગુમાન હય ?

વિશ્વામિત્ર—સંદેહ ! સોલહ આને સંદેહ !

નારદ—(ખુદસે) વાહવા ! સુલગી તો ઠીક ! (વિશ્વામિત્રસે) વિશ્વામિત્રજી, વશિષ્ટજી જયસે મહાત્મા કિસીકી ખોટી બરાઇ કરેં, યહે આપકો કયસે શક જાતા હય ?

વિશ્વામિત્ર—નારદજી, ઇસમેં આશ્ચર્ય કયસા ? "જો જિસકા ખાતા હય; વહો ઉસકા ગાતા હય," અપના પુત્ર, અપના શિષ્ય સબકો શ્રેષ્ટ નજર આતા હય.

સવૈયા છંદ.

વશિષ્ટ—ચંદનકો જિતના કાટો; કટ જાય, મગર બૂ બાસ ન છોરે;
સોનેકો જિતના બાલો, બલકેભી તેજ ઉજાસ ન છોરે.
કોલ્હૂમેં પિસ જાય, મગર પિસકેભી ઉખ મિઠાસ ન છોરે.
નેકીમેં દુખ લાખ પરે, નેકીકા નેક ખવાસ ન છોરે.

નારદ—રિષીરાજ, આપ દોનો મહાત્મા યેકસે યેક સિવા, કિસકી માનિયે, કિસકી ન માનિયે ભલા ?

ઇંદ્ર—વશિષ્ટજી, બસ અબ વિવાદસે બાજ આવ, (વિશ્વામિત્રસે) વિશ્વામિત્રજી, આપભી ગમ ખાવ.

બયત.

વશિષ્ટ—(વિશ્વામિત્ર) ખેલ બચ્ચોંકા ! અબસ હુજ્જત
મચાના હય તુમ્હેં !
ભાઇ વિશ્વામિત્ર, મયૈંને ખૂબ જાના હય તમ્હેં !

New Lancers Quadrille—Air.

વિશ્વામિત્ર—કયા જાના ? કયા માના ? કયા સમઝા ? કયા જાના ?
ગરમાના ? ભરમાના ? કરના બેકાર ઝક ઝક ઝક ઝક ?

સંસારી, ઘરબારી, દુખિયારી, નર નારી,
સતપનકે સાધનસે જાતે હયઁ હાર, છક છક છક છક.
કાંપ, કાંપ, થર થર થર થર ! ભૂલ જાય ટર ટર ડર ડર.
આય પીર નરકે સરપર, જાય ધીર ફર ફર ફર ફર.
કયા મન માને, કયા અનજાને,
વાહજી ! વાહજી ! કયા કહના ! કયા કહના !
અચ્છે આયે, પ્યાસે આયે,
છોરો નાહાનીકિ બકબક બકબક.

ભ્રમરાવલી છંદ.

ઇંદ્ર—બસ અય વિશ્વામિત્ર રિષી ઝગરેસે કયા હાથ આતા હય ?
આપ બરે હો, બરોંકો અયસા ઢંગ નહીં કુછ ભાતા હય.
વશિષ્ઠ—બુરા નહીં અચ્છા હોતા, ગો ઉંચા દરજા પાતા હય,
"કવ્વા કોઠે પર બયઠેસે હંસ કહીં હો જાતા હય ?"

નારદ—મહારાજ, વાદ વિવાદ તો અબ જાને દો. યોગ્ય સમઝો તો ઈસ વિવાદકે નિર્ણયકે વાસ્તે કિસીકો પંચમાનો. હરિશ્ચંદ્રકી પરિક્ષા લો, ઔર અપના અપના દઅવા પૂરા કર દિખાવ, તબ સાબિત હો, કે કિસકી જીત; કિસકી હાર હય, હરિશ્ચંદ્ર પક્કા ધર્મચાર હય, યા જૂઠા મક્કાર હય.

ઇંદ્ર—બહુત અચ્છી સલાહ હય. મહા રિષીઓ, મેરીભી યહી સલાહ હય કે આપસમેં શર્ત લગાઇયે, જો લાયક સમઝિયે તો નારદમુનિકો પંચ બનાઇયે.

નારદ—મુઝે ? અરે નહીં મહારાજ ! મયઁ ભલા કિસ ગિન્તીમેં ! અયસે મહાત્માવોંકે આગે મયઁ ? નારાયન ! નારાયન ! તીનમેં કે તેરહમેં ?

વશિષ્ઠ—મેરી સચ્ચાઈકે વાસ્તે મેરા બચન બસ હય. જો કોઇ હરિશ્ચંદ્રકો ધર્મ ઔર સચાઈકે માર્ગસે હટાય, તો યહ સેવક શરમિન્દા હો ઉસકે સામને સર ઝુકાય.

વિશ્વામિત્ર—ઠીક રાજિંદ્ર ! ઇતના ધ્યાન રહે, કે આજકી બાત બાહર જાને ન પાય. મયઁ જાતા હૂં ઔર ચુટકી બજાતે જો કહા હય સો કર દિખાતા હૂં. આપ કૃપા કરકે દેવતાવોંકો આગ્યા દીજે, કે વહો ઇસ કામમેં મુઝે માંગતી મદદ દે.

ઇંદ્ર—બહુત અચ્છા.

વિશ્વામિત્ર—નમસ્કાર. [નમસ્કાર કરકે વિશ્વામિત્ર જાતે હયઁ.]

નારદ—(વિશ્વામિત્રસે) નમસ્કાર મહારાજ, કૃપા રખના. (ખુદસે) યહ લીલા તો સમ્પૂર્ન હુઇ, અબ ઔર કહીં જાઉં, રાસ

રચાવું, ફાગ મચાવું ઔર જી બહલાવું. (ઈંદ્રસે) રાજિંદ્ર, અબ મુઝેભી આગ્યા દો.

ઈંદ્ર—જયસી મરજી હો.

નારદ—(ઉઠકર) હય હાય! બાત બાતમેં આજ કયસી વિવાદ હો ગઇ, અયૅ ! અચ્છા, જો હરકી ઇચ્છા ! [નારદ જાતે હયૅં.]

અર્ઝહિયા—દાદરા.

અપ્સરા—સત્ય સદન, ચરન જગત નાથ; પાપ હરન.—સત્ય.
રંક, રાય, કાલ ખાય, પુત્ર, નાર, ધન અપાર,
જાય નહીં સાથ, આય નહીં હાથ.—સત્ય.
[સભ વિસર્જન હોતે હયૅં.]

—— ——

બાબ પહલા—દિખાવ દૂસરા.

—— ——

વિશ્વામિત્રકા આશ્રમ.

[નક્ષેત્ર ભંગકી તરંગમેં ઝૂમતા ઓર ગાતા આતા હય.]

જંગલા—લાવની.

નક્ષેત્ર—મન મયલ મિટે, તન તેજ બઢે, દે રંગ. ભંગકા લોટા.
સો રોગ ટલે, સો સોગ જલે, કરે ભંગ અગકો મોટા.
જબ તાર જમે, આજાર રમે, નવ હાથ બઢે જી છોટા.
તન સાફ, મન સાફ, હો સાફ આદમી ખોટા.—મન.
લે કુંદ દૂધમેં ઘોલા, તો રંગ બના અનમોલા.
કર પાર ભંગકા ગોલા, હરબાર બોલ બમભોલા.
ઉઠ ભોર નહાકે ગંગ, ચઢા લે ભંગ, જમા લે રંગ,
નિરાલે ઢંગ, દિખા દે જંગી કૂડી સોટા—મન.

ભંગ લીલી, ભંગ પીલી, ભંગ પીનેમેં રહે નશા, કે અંખિયાં લાલ ઔર દિલ સફા.

બયત.

"જો ન પીયે ભંગકી કલી,
સો લડકાસે લડકી ભલી."

[ભંગ પીનેસે હિચકી આતી હય.]

ચામર છંદ.

તન હરા, બદન હરા, ખિલા હુવા ચમન હરા,
ચો તરફ જમીન આસમાન સબ હરે હરે.
ભંગકી તરંગમેં બહાર લહર બહર મૌજ,
કોઠરી, દલાન, સાયબાન સબ હરે હરે.
ખેત, ધાન. પાન, ઔર બેલ, બાગબાન સબ્જ,
ભંગ પીકે દેખ લે જહાન સબ હરે હરે.
ચાટમેં મિઠાસકે ઉચાટ મન કભી ન હો,
દેખલે મિઠાઇકે દુકાન સબ હરે હરે.

અરે આજ હિયકી કયૂં આતી હય ! કોઇ યાદ કરતા હોગા. ગલા તો સૂખા ઔર પેટ હુવા ભૂખા. ભાઇ નક્ષેત્ર, ભંગતો છાની; પરંતુ અભી રસોઇ હય બનાની, ફિર પૂજાકા સામાન લાના ચાહિયે; (સામનેસે વિશ્વામિત્રકો આતે દેખકર) અરરર ! ગુરૂજી તો આ પહુંચે, જલ્દ જાના ચાહિયે.

[નક્ષેત્ર ઝોંપડીમેં જાતા હય, વિશ્વામિત્ર ફિક્ર કરતે હુવે આતે હયૈં.]

વિશ્વામિત્ર—અરેરેરે ! આજકીભી કયસી અશુભ ઘરી ! બયઠે બઠા અપને ગલે પરી ! બાતકા બતંગર, હઁસીકા બવંડર હો ગયા. ઇંદ્રકી સભામેં આજ જાનાહી ન થા, યા તકરાર મચાનાહી ન થા. (સોચકર) પરંતુ તકરાર ન મચાતા તો કરતા કયા ? ભરી સભામેં વશિષ્ટકી આપ બરાઇ ઔર અનર્થ બચનકો માન જાતા? આપકો હલકા બનાતા ? (સોચકે) છટ છટ ! " કાજલકી કોઠરીમેં કોઇ જાય ઔર કાલિખસે બચકે આય ? " સંસારમેં ફઁસકર કોઇ મોહ માયાસે બચ જાય ? કભી અયસા હો નહીં સકતા, મુસીબતકી કસોટીપર હરિશ્ચંદ્રકા ઇમાન કભી ખરા સોના હો નહીં સકતા !

ઇંદ્રવિજય છંદ.

જોગી, જંગમ સિધ્ધ બને કિતને, કિતને જન માથ મુડાયે,
કિતને કર ઉપવાસ, ઉદાસી, સન્યાસી બનબાસ બસાયે.
ધાયે તીરથકો કિતને, મન સાધ, સમાધ અનેક લગાયે,
કર ધરકે સબ હાર ગયે, પર જગ માયાસે પાર ન પાયે.
બ્રહ્મા, શેષ, મહેશ ફઁસે તો ઔરનકી કયા ગત હય ન્યારી ?
જલકે ભીતર કોન ન હો તર, કૌન બચે કર દુનિયાદારી ?
જિસ માયાકે ફઁદેસે છૂટે ન મુનેશ્વર, બ્રહ્માચારી,
ઉસ માયાકે ફઁદેમેં કયસે ન ફઁસે રાજા સંસારી ?

(પુકારતા હય) નક્ષેત્ર ? નક્ષેત્ર ? (નક્ષેત્ર ઝૂમતા આતા હય, વિશ્વામિત્ર ઉસે નશેમેં ચૂર દેખકર ધમકાતે હયઁ) ક્યૂંરે મૂર્ખ ! મયઁ કબસે આકર યહાં ખરા હૂં, તૂં કહાં થા ?

નક્ષેત્ર—સ્વામીજી, મયઁ તો કબસે આપકી રાહ દેખ રહા થા. આજ આપને બરી દેર લગાઇ. (મુંહ દેખકર) આપકી સૂરત ઉતરી, ભોં ચઢી હય. તબીઅત તો અચ્છી હય ?

વિશ્વામિત્ર—આજ જી જલતા, કલેજા ઉછલતા હય ! દિલમેં બુખાર જીમેં ખાર હય !

નક્ષેત્ર—બુખાર ? અરે રામ રામ ! અચ્છા, જરા આરામ કીજિયે, ઠંઢાઇ પીજિયે. મયઁ ગર્મ પાનીસે પાંવ સેંક દૂં, સબ તપ બુખાર અભી નિકાલકે ફેંક દૂં !

વિશ્વામિત્ર—અરે મૂર્ખ ! મુઝ પર બીતી તૂ કયા જાને ! મયઁ જાનૂં યા પરમાત્મા જાને.

નક્ષેત્ર—ખયર, પયર દબા દૂં ? શરબત બનાકે લા દૂં ?

વિશ્વામિત્ર—બસ, બકબક ન કર ! જા, આસન ઔર થોરા જલ લા.

નક્ષેત્ર—જો આગ્યા, અભી લાયા. [આસન લાને જાતા હય, વિશ્વામિત્ર, હરિશ્ચંદ્રકી સચાઇપર શક લાતે હયઁ.]

ખમાચ—દોહરા.

વિશ્વામિત્ર—ભલા નહીં નિર્દોષકો પહુંચાના નુકસાન,
પર જો સચ્ચા હય ઉસે સંકટસે કયા હાન ?
ઉતમકી ઘટતી નહીં સખ્તીસેભી તાબ,
હીરા ચઢકે ચર્ખ પર દિખલાતા હય આબ.

ખમાચ—ઠુમરી.

કયસે કિસીકો સાચ જાને,
બે ભરોસે, બે ઠિકાને, ક્યૂં સુની હુઈ બાત માને ?—કયસે.
બીચ જગતકે અનેક જન હયઁ, કોઇ બુરે, કોઈ નેક ચલન હયઁ,
એકસે સબકે તન બદન હયઁ, બે પરખે કયા પિછાને ?—કયસે.

[નક્ષેત્ર પાનીકા લોટા ઔર એક આસની લાતા હય, લોટા જમીન પર રખકર આસનીકો ઝટકતા હય, આસનીકી ગર્દ પાનીમેં પરતી હય, વિશ્વામિત્ર ખફા હોતે હયઁ.]

અરે દુષ્ટ ! પાનીમેં ગર્દ પરતી હય, સૂઝતા નહીં !

નક્ષેત્ર—અરરરર !

વિશ્વામિત્ર—(ચિડ્કે) ફેંક ! ફેંક જલ્દી મૂર્ખ ! (નક્ષેત્ર ભંગકે નશેમેં ઘબરાકર લોટા ફેંક દેતા હય.) ય્હે કયા કિયા ?

નક્ષેત્ર—ફેંક દિયા.

વિશ્વામિત્ર—અરે દુષ્ટ ! મયંને જલ ફેંકનેકો કહા યા લોટા ?

નક્ષેત્ર—સ્વામીજી, ક્ષમા કરો, ભંગને જરા મુઝે ચંગ કર દી હય.

વિશ્વામિત્ર—(ચિડ્કે) ચલ દૂર હો, નિકલ યહાંસે !

[નક્ષેત્ર ઘબરાકર આસનકી ઓર લોટા લેકર જાતા હય, વિશ્વામિત્ર હરિશ્ચંદ્રકો પેચમેં લાનેકો યુક્તિ જમાતા હય.]

Easter Polka—Air.

નયે નયે ચલકે કલ બલ છલકે બાન ચલાવું સન સન સન,
ધર્મ પરેખૂં, સતપન દેખૂં, ખૂબ લરાવૂં, મયેં તન મન.—નયે.
ખેતી બારી નાશ કરાવૂં; ફિર જાકર મયેં માગૂં ધન,
યક બેરવારો ભેજૂં, હર લે જાકર ઉસકે સબ સતપન.—નયે.
ફિરેં દુખિયારે દુખકે મારે, બને બેચારે બન, બન, બન,
દુખ ભરકર જો સત્ય રખે તો, જગ ઉસકો કહે ધન ! ધન ! ધન !—નયે.

[વિશ્વામિત્ર ઝોપડીમેં જાતે હયેં.]

બાબ પહલા—દિખાવ તીસરા.

અયોધ્યા નગ્ર.

:o:

હરિશ્ચંદ્રકા દરબાર.

[હરિશ્ચંદ્ર સિંહાસન પર, ઔર પ્રધાન, મંગલમિશર, સયનાપતિ ઔર દરબારી બયઠે નજર આતે હયેં, ગાયનેં નાચતી ગાતી હયેં, હરિશ્ચંદ્રકી સ્તુતી સુનાતી હયેં.]

ઝિંઝોટી—ગત.

ગાયનેં—

દાન, ગ્યાન, ધ્યાન, નિસ દિન તેરો પલ છિન યાવર સબપર.
જાન, પ્રાન, જાન રખતી તોહે દુનિયા સારી,
જીસે પ્યારી, ધર્માચારી, જગધર સરવર.
માન ખાનદાન રોશન જયસે માહે અનવર,
મિહરે બરતર, નીત સચાઈ, છાઈ ઘર ઘર.—દાન.

પ્રજા પ્યારી, નર યા નારી, તોપર વારી, ઓ હિતકારી,
જાનો તન, ધ્યાનો મન, મારો ધન, ગરદન સર.—દાન.
નામવર, દાદગર, જી વકૂર, જી હુનરે,
હર ચમન, નૌ રતન, હર સફર ખુશ ખબરે.—દાન.
દરબાર આલી સરકાર, સરકાર વાલી દરબાર,
હરકાર નેકી આસાર, હરબાર હામી કરતાર;
નેકી યાર, હો બિસયાર, આલમ ચાર, હો બલહાર;
બર્ગો બાર, યહે ગુલજાર દે હરબાર, ફૂલે બિલકર.—દાન.

[ગાયનેં આદાબ બજાકર જાતી હયૈં.]

મંગલ—પ્રિથીનાથ, રાજોં કે રાજ; છત્રપતિ સરતાજ હોકર આપ દુનિયાસે કિનારે, મનકો મારે, સુખ બિલાસ બિસારે રહતે હો, કારણ કયા ?

વિલાસ છંદ.

હરિશ્ચંદ્ર—

ન તો યહે આરામકી જગહ હય, ન અપશકા હય મુકામ દુનિયા,
યહ આજમાઇશકિ યેક જા હય, કે જિસકા રખ્ખા હય નામ દુનિયા.
અગરચે મઅલૂમ હય સભીકો, કે ઇસમેં રહના નહીં કિસીકો,
ફિર ઇસપે ગફલતકિ નીંદમેં સો રહી હય કયસી તમામ દુનિયા !
અય ભાઇ, દુનિયા હય નામ ઉસકા, જો આકબતમેં ન કામ આયે,
હલાલ સમઝા બદોંને ઇસકો, પ નેકપર હય હરામ દુનિયા.
હમેશા રહના હવસ પ ગાલિબ, કે યેક દિન છોડના હય ફાલબ,
કભી ન હો ઇસ શફીકે તાલિબ, કભી ન આયેગિ કામ દુનિયા.

મંગલ—પ્રિથીનાથ, ઠીક કહી.

પ્રધાન—મિશરજી, કઈ દિનસે તુમ દરબારમેં કમ આતે હો, કયા બહુત પૂજા પાઠ કરકે આજ કલ વયકુંઠ કમાતે હો ?

મંગલ—નહીં મહારાજ, કારણ યહે કે આજ કલ મયેં આદમીસે હયવાન બન ગયા હૂં.

પ્રધાન—યહે કયસે ? હોમસે, જાપસે, યા આપહી આપસે !

મંગલ—નહીં મહારાજ યેક મહા પાપસે !

પ્રધાન—કિસ મહા પાપકે અલાપસે ?

મંગલ—શાદીકે સંતાપસે !

પ્રધાન—શાદી તો હય ઘરકી આબાદી !

મંગલ—ઔર જરકી બરબાદી ! મેરી ધનિયાની, ચુરૈલકી ચચાની, જબસે આઈ, ઘરકો મિટ્ટીમેં મિલાઈ ઔર લુટાઈ મેરી સબ કમાઈ !

પ્રધાન—યહે કયસે !

મંગલ—કયસે ? માંગ માંગકે પયસે, ઔર કયસે, સુનિયે મયેં તબાહ હુવા જયસે.

ધનાક્ષરી છંદ.

આટ લાવ; ટાટ લાવ, ધાન લાવ; પાન લાવ,
આગ લાવ; સાગ લાવ, લાવ; લાવ, પરી રહે.
કપરા સિલવાકે લાવ, ગહના બનવાકે લાવ,
લાવ લાવ કરકે આઠ પહર અરી રહે.
બાજીગર બંદરકો જયસે નચવાયે હય,
લકરી લે મર્દોકે માથે પર ખરી રહે.
ભુત ચઢે સરપર તો ઉતર જાય કોઇ દિન,
ઔરત વ્હો ભુતની હય, દાયમ જો ચઢી રહે.

પ્રધાન—હં હં ! અયસી આન બાનકી તેજ !

મંગલ—અરે આન બાનકી તેજ, ઔર ઉસપર જબાનકી તેજ !

હરિશ્ચંદ્ર—મિશરજી, તુમારા ગાયબ રહના મેરે સુજેમેંભી આયા, કલ શિકારમેંભી મયને તુમ્હેં ન પાયા.

મંગલ—ક્યા નિધાન, કલ તો મયેં આપકે ચરનોંહીમેં થા. જબ શિકારી દૌર પુકારતા થા, હાથી; વાઘ, ચિધારતા થા, મયેં યેક કોનેમેં બયઠા હુવા મખ્ખી મારતા થા.

પ્રધાન—(હંસકર) મંગલ મિશર, મખ્ખી મારના ક્યા બહાદુરીકા કામ હય ? યેહ કયસા અજબ કલામ હય !

મંગલ—બહાદુરી નહીં તો ફિર ક્યા ? મખ્ખીકો આપને ક્યા સમઝા હય ? કિસીકા યેહ કહા ક્યા નહીં સુના હય ?

ગ્રહન્સ—લાવની.

શેર હજારોં જિસને મારા, વ્હોભી હારા મખ્ખીસે,
પરમેશ્વરને માનુખકા અભિમાન ઉતારા મખ્ખીસે.
બીર બહાદુર, સુર સિપાહી, આજિજ સારા મખ્ખીસે,
બતલાવો તો ચલતા હય ક્યા જોર તુમારા મખ્ખીસે ?
કરે ગર્વ જો હાથી તો જાયેગા મારા મખ્ખીસે,
પરમેશ્વરને માનુખકા અભિમાન ઉતારા મખ્ખીસે.—શેર.

હરિશ્ચંદ્ર—અહાહા ! પ્રધાનજી, મંગલ મિશર યેક અયસા મસ્ખરા હય, જો હમેશા દાનાઇકી કહતા હય. દેખો, સારી સૃષ્ટીમેં ઉત્તમ ઇનસાન હય, પરંતુ યેક મુરદાર મખ્ખીસે હયરાન હય ! અયસી કમીન અવસ્થા પરભી જિસે અભિમાન હય, વ્હો બરા નાદાન હય ! (મંગલસે) શાબાશ ! મિશરજી, શાબાશ !

મંગલ—(અપની પીઠ ઠોકકે) વાહરે મયેં! વાહરે મયેં!

[એક ચોબદાર આકર અર્ઝ કરતા હય.]

દોહરા.

ચોબદાર—દીનાનાથ દયાલકો હો જગદીશ સહાય,
વિશ્વામિત્ર મહા રિષી ભલે પધારે આય.

હરિશ્ચંદ્ર—(ખુશ હોકર) વ્હો આયે મેરે યહાં, બડ્રે હમારે ભાગ,
લા ઉન્કો જાકર :—ઉઠે ભાગ હમારે જાગ.
[ચોબદાર અંદર જાતા હય, વિશ્વામિત્ર મગ્ન ચોબદારકે આતે હયેં, હરિશ્ચંદ્ર આદાબ બજા લાતા હય, સબ સર ઝુકાતે હયેં, ચોબદાર સર ઝુકાકર જાતા હય.]

રષીરાજ, પા લાગન.

વિશ્વામિત્ર—કલ્યાણ હરિશ્ચંદ્ર, કલ્યાણ હો.

હરિશ્ચંદ્ર—મહાન દયા નિધાન રિષી વિશ્વામિત્ર, આપકે પધારનેસે મયેં કૃતાર્થ હુવા. બિરાજિયે મહારાજ.

[વિશ્વામિત્ર મિર્ગછાલા બિછાકર બયઠતે હયેં, સબ ખરે રહતે હયેં.]

વિશ્વામિત્ર—હરિશ્ચંદ્ર, તુમસા ઉદાર, સાહસી, આજ ઇસ પ્રીથી પર કોઇ નહીં. ભલા મેરે અચાનક આ જાનેસે તુમકો કુછ તકલીફ તો હુઇ નહીં?

હરિશ્ચંદ્ર—(હાથ જોરકે) રિષીરાજ, જયસે સેવાતીકા જલ ચાત્રકકો આનન્દ કરતા હય. વયસે ઇસ અધમ અધીન, મત હીનકે નયન, આપકે ચરણ કમલકે દરશનસે તૃપ્ત હુવે. આપકી જો મન્સા હો દાસકો અગ્યા કરો.

વિશ્વામિત્ર—સૂર્ય-વંશને સદા સાધુ સંતકી સહાયતા કી હય, ઇસ હેતુ મયેંને ઇસ સમય તુમકો તસ્દી દી હય. યેક યગ્ય કરાનેકા બિચાર હય, ઉસકે વાસતે મુઝે એક હજાર મુહર દરકાર હય.

માંડ—ગઝલ.

હરિશ્ચંદ્ર—મેરે ગુલશનકા અગર કોઇ સમર કામ આયે,
ઇસસે કયા બઢ઼કે હય, વ્હો આપકે ગર કામ આયે.—મેરે.
આજ હય; કલ નહીં, ય્હે દૌલતે દુનિયા કયા હય?
યહી બિહતર હય કે સબકે મેરા જર કામ આયે.—મેરે.
ખાલ ઔર માસભી કામ આતે હયેં હયવાનોંકે,
હયફ! ઇન્સાન ન ઇન્સાનકે ગર કામ આયે!—મેરે.
પાંવ ખિદમતસે કભી આપકિ હટને નહીં,
કાટલો શૌક઼સે, મેરા જો ય્હે સર કામ આયે.—મેરે.

વિશ્વામિત્ર—(મુસ્કુરાકે) કયા કહના! કયા કહના.

હરિશ્ચંદ્ર—મંગલજી, ગંગા જલ ઔર અક્ષત લાવ.

મંગલ—આગ્યા મહારાજ.

[મંગલ નમસ્કાર કરકે જાતા હય.]

સવૈયા—છંદ.

હરિશ્ચંદ્ર—સ્નાનસે હય જયસી શુદ્ધી, વયસી શુદ્ધી ચંદનસે નહીં હય,
માનસે જયસા પેટ ભરે, વયસી તૃપ્તી ભોજનસે નહીં હય.
ધ્યાનસે હાસિલ હય મુકતી; છાપા માલા મંડનસે નહીં હય
દાનસે હાથોંકી શોભા હય, બંગડીસે; કંગનસે નહીં હય.

[મંગલ એક થાલમેં જલ, અક્ષત, ફૂલ, નારિયલ, કુશા, જલતા હુવા દિયા લાતા હય ઔર હરિશ્ચંદ્રકે હાથમેં જલ, ચાવલ, કુશા ઔર ફૂલ દેતા હય, હરિશ્ચંદ્ર સંકલ્પ કરતા હય.]

હરિશ્ચંદ્ર—મહારાજ, દેવતાવોંકો સાક્ષી કર મયને આપકા મુંહ માંગા મુહર શંકલ્પ કિયા ઔર દિયા. જિસ ઘડ્રી દરકાર હો મંગા લિજે, યગ્યકા શુભ કાજ પૂરા કિજે.

[હરિશ્ચંદ્ર અક્ષત વગયરા વિશ્વામત્રકો દેતા હય, વિશ્વામિત્ર લેકર કનારે રખતા હય, મંગલ થાલ રખને જાતા હય.]

વિશ્વામિત્ર—રાજન, ધન માલકા સાધૂકે પાસ રહના અચ્છા નહીં. મેરી અમાનત અપનેહી ખજાનમેં રહને દો, યગ્યકે દો ચાર દિન પહલે મયઁ મંગા લૂંગા. [મંગલ આતા હય.]

હરિશ્ચંદ્ર—આગ્યા મહારાજ. બડ્રી કૃપા હય, કે આપને ધર્મકે કામમેં મુઝે યાદ કિયા.

વિશ્વામિત્ર—મયઁ અબ જાતા હૂં, ઔર જાકર યગ્યકા દિન ઠીક કરાતા હૂં. બયઠો, સુખી રહો.

હરિશ્ચંદ્ર—પા લાગૂં મહારાજ.

[સબ વિશ્વામિત્રકો નમસ્કાર કરતે હયઁ.]

વિશ્વામિત્ર—કલ્યાણ હો.

[વિશ્વામિત્ર જાતે હયઁ; સબ બયઠતે હયઁ, મંગલ, વિશ્વામિત્રકે મુહર માગનેપર હઁસતા હય.]

ચૌપાઇ છંદ.

મંગલ—જગકી ગતી દેખ મહરાજ, મુઝે હઁસી આતી હય આજ.
ભેખ બનાકે માંગે ભીખ! સાધૂ સંત? અજબ યહે સીખ!

પ્રધાન—ભીખ નહીં યહે અય નાદાન, યગ્યસે હય જગકા કલ્યાન.

અબયાત.

મંગલ—ઇસ તૌરસે લાજિમ નહીં દૌલતકા લુટાના,
હો જાયગા કુછ રોજમેં સબ ખાલી ખજાના.

પ્રધાન—નાદાન હય, કૂલ દાનકા જિસને નહીં જાના.
ક્યા અયબ, ભલી રાહમેં દૌલતકા લગાના?
જાતા હય નહીં સાથ કભી માલ ખજાના,
આતા હય અગર કામ તો દેનાહિ દિલાના.

મંગલ—ધન મુઝકોભિ કુછ યગ્ય કરાનેકો દિલાના.

પ્રધાન—તુમભિ હો રિષી?

મંગલ—મયઁ? અરે કિયા મયઁ હું દવાનાઃ—
જો ભૂખે મરું ઔર ફિરું દેસમે નંગા?
"ચંગા હય અગર મન તો કઠોતીમેં હય ગંગા."

[ચોબદાર આકે અર્જ કરતા હય.]

ચોબદાર—પ્રિથીનાથ, જમીંદારોંકે દો ચૌધરી મુખિયા, ઉદાસ દુખિયા, દેવડ઼ી પર આયે, કુછ ફરિયાદ લાયે હયઁ?

હરિશ્ચંદ્ર—ફરિયાદ! દુખિયા! અયસે શાન્તીકે સમય યહે વિસમય કયસા? જા ઉનકો મેરે પાસ લા.

[ચોબદાર સર ઝુકાકે જાતા હય.]

તોડ઼ી—ઠુમરી.

આજ અજબ હય બાત કયસી?—આજ.
મુખિયા આય કરનકો પુકાર,
નગર સગર, ડગર ડગર લહર બહર હય,
મોરે નગર ઉતપાત કયસી?—આજ.
કષ્ટ કઠિન કોઇ આન ઘેરે,
અયસો બોલ બચનસે જનાત કયસી!—આજ.

પ્રધાન—ધર્મ મૂરત, નગ્રમેંતો ધાન, પાન, આબાદાન, પ્રજા આસામી સબ સુખી અમનો અમાન થા. અચાનક ઇસ પુકારકા ન તો કોઇ કારણ જાન પડતા હય, ઔર ન કિસી ભૂલ ચૂક પર ધ્યાન લડતા હય. [મઅે ચોબદારકે તીન દિહાતી આતે હયઁ; ઔર મહારાજકો દુઆ દેતે હયઁ.]

દોહરા.

૧ દિહાતી—બઢે ભાગ, બલવાન હો, દૂધ, પૂત; ધન; ધાન
સમ્પૂરન સેવક સુખી, સુખ; સમ્પત, સન્તાન.

૨ દિહાતી—સિંહાસન આસન રહે, લહે ન દુખકી લાગ,
ચંદ્ર કલાસે ચૌગુના ઉદય રહે નિત ભાગ.

હરિશ્ચંદ્ર—અય ચૌધરી મુખિયાજી, ઇસ સમય કયસે આયે ! કયૂં બદ હવાસ હો, ઔર ઘબરાયે ?

૧ દિહાતી—મહારાજ, દુહાઈ હય ! દુહાઇ હય ! પ્રજાપર મહા સંકટ આયા હય, દુષ્ટ જીવનને ઉપદ્રવ મચાયા હય ! રક્ષા કરો મહારાજ, રક્ષા કરો !

હરિશ્ચંદ્ર—ચૌધરીજી, અધીર ન હો, ધીરજસે સબ અવસ્થા કહો.

૨ દિહાતી—મહારાજ, જંગલકા જાનવર, બન માનુસ, હજ્જાનર લાખન, દલ બાદલ અસ ઘેર આય રહે હયૈં, નગરમાં લૂટ મચાય રહે હયૈં.

મુખમ્મસ.

૩ દિહાતી—

અય રાજન, ખેતી કર દી પામાલ, કિસીને લૂટ લિયા !
હમ લોગોંકો કર ડાલા કંગાલ, કિસીને લૂટ લિયા !
બરતન, ભાંડા, લોટા, થાલી, થાલ, કિસીને લૂટ લિયા !
ગહના, જેવર, કપરા લત્તા, શાલ, કિસીને લૂટ લિયા !
તન પર યા તો હડ્ડી હય, યા ખાલ, કિસિને લૂટ લિયા !

હરિશ્ચંદ્ર—(હયરતસે) ભાઇયો, જંગલી જાનવરોંકે અયસે અનાયાસ ઉપદ્રવકા ક્યા કારણ ? યહ તો મહા આશ્ચર્યકી બાત હય ! ખબર, ઘબરાવ નહીં. નગ્ર-નિવાસિયોંકો દિલાસા દો; મયૈં સયના સમેત આતા હૂં, સારે દુષ્ટ પ્રાણિયોંકો મારકે ભગાતા ઔર નગ્રકો ઇસ આપત્તસે બચાતા હૂં.

સબ દિહાતી—મહારાજ હરિશ્ચંદ્રકી જય !

[સર ઝુકાકે સબ દિહાતી જાતે હયૈં.]

હરિશ્ચંદ્ર—પ્રધાનજી, પ્રજા પર યહ સંકટ સુન મેરા ચિત્ત અત્યન્ત બ્યાકુલ હો ગયા ! ઇશ્વરકા યહ કયસા કોપ હય ! (સોચકે) સયનાપતિ, જલ્દ જાવ, લશ્કર તૈયાર કરાવ. ઇસી દમ ચલકે નગ્રકો ઇસ આપદાસે છુરાયેંગે, તબ અન્ન જલ ખાયેંગે.

સયનાપતિ—આગ્યા મહારાજ.

હરિશ્ચંદ્ર—મંગલ મિશર, તુમભી સાથ ચલો. બાત ચીતમેં જી બહલાયેંગે, ઔર આજ તુમારી બહાદુરીભી આજમાયેંગે.

[મંગલ ઘબરાકર બહાના કરતા હય]

મંગલ—મહારાજ, બહાદુરીમેં તો મયૈં પીઠ ન દિખાતા; પરંતુ ક્યા કરૂં, આજ જરા પેટમેં દર્દ હય. ફિરભી ચલિયે, દેખા જાયગા.

[હરિશ્ચંદ્ર, મંગલ, ચોબદાર વ દરબારી રવાના હોતે હયૈં. પ્રધાન ઔર સયનાપતિ આપસમેં મશ્વેરા કરતે હયૈં.]

ચર્ચરી છંદ.

પ્રધાન—દેનમા કારન હુવા હય નચકે નુકસાનકા?
આસમાની કુછ બલા હય! યા અસર તૂફાનકા?
સયનાપતિ—માજરા ફરિયાદિયોંને જો કિયા આકે બયાન,
હય ઉપદ્રવ ઉસમેં તો ઇન્સાનકા, હયવાનકા.
પ્રધાન—આદમી યા જાનવર, ઇસ રાજમેં અયસે કહાં?
યેહ તો મેરી જાનમેં કુછ કોપ હય ભગવાનકા!
સયનાપતિ—અયસે ધર્માચારિ રાજા પર કરે ભગવાન કોપ?
યેહ તો સપનેમેં ભી મુશ્કિલ હય પહુંચના ધ્યાનકા!
પ્રધાન—અચ્છા, આપકી સયના તો સબ તૈયાર હય?
સયનાપતિ—જી હાં. હર સિપાહી: સવાર, શસ્ત્ર; હથિયાર, ઠીકઠાક બે તકરાર હય, કેવલ કૂચકી અગ્યા દરકાર હય.
પ્રધાન—આપ સિધારિયે, સયના સંગ નગ્રમેં પધારિયે, મયૈં રાસિનકા બંદોબસ્ત કર સવારીકે સાથ આતા હૂં.
સયનાપતિ—બહુત અચ્છા. મયૈં અભી જાતા, સયનાકો સજાતા, કૂચકા ડંકા બજાતા હૂં. [દોનો જાતે હયૈં]

બાબ પહલા—દિખાવ ચોથા.

વીરાના.

[મંગલ–મિશર પોશાક ઔર તલવારમેં ગેરૂ લગાયે હુવે, ડરતા, ઘબરાતા આતા હય.]

મંગલ—અરે ભગવાન! કહાં મયૈં બ્રહ્મનકા સન્તાન, કહાં યેહ હિન્સા ઔર લહૂ લુહાન! યેક બિલ્લીભી કભી ન મારી. કાકડીભી ન ચલાઇ કટારી! પરોસમે ટંટા જાગા, તો મયૈં ઘરમેં ભાગા. બકરીને સીંગ ચલાઇ, તો મુઝે તીન દિન તપ આઇ! ઔર આજ મુઝકોભી તીસમાર બન, તલવાર ઉઠા, રાજાકી અગ્યા સીસ ચઢા, સવારીકે સાથ આના પડા, ઇસ ચંડાલ પેટકે પીછે છાતી ઠોંક, કમર બાંધ ઠોકર ખાના પડા! સચ હય:—

કામોદ—કેટાવ.

ઇસ પાપી પેટસે હારા, હય પેચ પેટકા સારા,
ઇસકે ડરસે હિચકારા, બકરી હય બાઘ બેચારા,

બમ્મહન, બનિયા, બનજારા, સબકો ઇસ ઠગને મારા મારા !
માગ કઇ કઇ હારા, કઇ કઇ જલતા,
જબ ય્હે બલતા, કબ ય્હે ટલતા, ચલતા પલતા; પલતા.
બેટા જા લે રંગ રાગમેં, બાવા બાલે અંગ આગમેં,
સાધ સંતમેં, જોગ ત્યાગમેં, કોઇ જંગમે, કોઇ લાગમેં,
મટક મટકકે તાન તેરકે, ભટક ભટકકે આંખ ફેરકે,
પગ પર પરકે હાથ જોરકે,
સૌ સૌ રસ્તે પેટ ફિરાયે, થઇ થઇ થત્તા નાચ નચાયે,
સભી સાધના હલકી; ભારી, નીચ; ઉંચકી તાબેદારી.
ભેસ બનાકે, કેસ બઢાકે, બપઠે જાકે નાકે નાકે,
લચ્છન બાવન લખ પન્ચાવન,
સૌ છબ ધારન, મતલબ કારન, જાચક મંગન, રંગ તરંગન,
બચપન, લુચપન, સગપન, ઠગપન, સાધન લાખન,
ભેખ હજારન, સેવન બંધન, ફાંસી ગરદન,
ચોર, લુટારા વારા ન્યારા, સબકો ઇસ ઠગને મારા મારા.—ઈસ.

અફસોસ! જિસ રાજમેં આજતક કભી અકાજકી હવા ન ચલી, ઉસકે રાજમેં આજ ય્હે દૈવા તુફાન ઔર ય્હે બેકલી! રાજાને તો મુઝે નિર્દોષ વિદુશક, અપના શુભ ચિન્તક જાન ઔર માન લિયા હય; પરંતુ ય્હે દરબારી ઔર ઘરબારીકે આગે જો રુકા ઔર હિચકારા બના, તો ય્હે જીને ન દેંગે, બલકે કિસી દિન હલવેકી તરહ ચાટ જાયેંગે, યા કુત્તેકી તરહ કાટ ખાયેંગે. ઈસ લિયે યહાં કુછ ચાલાકી દિખાની જરૂર હય. મયેં કાયર ઔર ડરપોંક તો ખરા હું, મગર ચતુરાઇસે ભરા હું. અચ્છા હુવા જો બસંત ઉત્સાહમે દીવાર રંગને ઔર ચોક પૂરનેકો ગેરૂ લાયા થા, ઉસકા ટુકરા ખીસેમંસે મિલ ગયા, જિસકો પાનીમે ઘોલકર લહૂકી જગહ તલવાર ઔર પોશાકમેં લગાયા કે જિસ્સે એકાધકો જરા બનાવું, ઔર અપની બીર; બહાદુરીકી ચમત્કાર દિખાવું! (સામને દેખકર) બ્હો લો, એક સિપાહીકે સાથ મુખિયા આતા હય; ઉસે બનાવું, જબ તો મયેં સચ્ચા મંગલ કહાવું! (અંજાન બનકર ખરા હોતા હય ઔર જોરસે સુના સુનાકે હિસાબ કરતા હય, મુખિયા આકર કાન લગાકે સુનતા હય.) તેરહ હાથી! તેરહ? અયેં? તેરહ, તેરહ. આઠ બરે દાંતવાલે ઔર પાંચ બે દાંતવાલે. ઠીક તેરહ. પંદરહ બાઘ, સતરહ ચીતા. અઠારહ ગેંડા, ઓન્નિસ કુત્તા ઔર બીસ બન બિલાવ!

મુખિયા—ય્હે કૌન મિશરજી! આપ યહાં કહાં?

મંગલ—(દમસે) હુંહ! આપં યહાં કહાં! જહાં તુમ વહાં મૈં!

મુખિયા—ક્યા તુમભી જંગલી જાનવરોંકો મારને આયે હો?

મંગલ—ક્યૂં? ક્યા મૈં આદમી નહીં હૂં? તુમને ક્યા સમઝ લિયા કે મૈં નિરા લાડૂ. બટ, હદ્દીયટ હૂં? [મુખિયા તલવાર ઔર

પોશાક દેખકર તઅજ્જુબ કરતા હય.]

મુખિયા—અરે ય્હે આપકી તલવારમેં, ય્હે આપકે અંગમેં ક્યા લહૂ લગા હય?

મંગલ—ફિર ઔર ક્યા? તલવાર ચલાનેમેં લહૂ નહીં લગતા તો ક્યા લડડૂ બટતા હય?

મુખિયા—આપ ઇધર કયસે આયે? સયના કિધર ગઇ?

મંગલ—સયનાકી બાત સયના જાને. યહાંતો સેવકને અકેલે સયકરોં જાનવરોંકો ચબના કર ચટની બના દિયા, યેક બાર હૂં કિયા તો કઈ શેર ગિરા દિયા. સબકો માર માર, પલ્લે પાર કર યહાં ઠહર જરા હિસાબ કરતાથા, સો હિસાબકા હોના તો બડા કઠન હય! ન જાને કિતને મારે, યાદ કિસે હય! (ખુદસે) મારા તો એક ચુહાભી નહીં! (શેરકે ગર્રાનેકી અવાજ આતી હય, મંગલ ડરસે કાંપતા હય.) (ખુદસે) બાપરે! શેર તો સરપર આ પહુંચા, પર ઇનકે સામને ભાગૂં તો બાત બિગડતી હય!

મુખિયા—મિશરજી! ય્હે સુનો કોઇ શેર ગર્રાતા હય, હોશિયાર હો જાવ!

મંગલ—(ઘબરાકે ખુદસે) હોશિયાર તો ક્યા, બેસુદ્ધ હોતા હૂં! (બે પરવાઇસે) શેર કહાં હય? કોઇ લોમડી હોગી! ક્યા તુમ શેરસે ડરતે હો? મર્દ આદમી! ડર ક્યા? શેર જો સેર હય, તો સેવક સવા સેર હય! (શેર ગર્રાતા હય, મંગલ ડરતા હય.) બાપરે! [મંગલકો

ડરતા હુવા દેખકર મુખિયા ઉસે બનાતા હય.]

મુખિયા—ક્યા હુવા? [મંગલ બાતકો ફૌરન બદલતા હય.]

મંગલ—અરે યાર! યકાયક પેટમેં હૂક ઉઠી! (શેર ગર્રાતા હય, મંગલ ચોંકતા હય.) બાપરે!

મુખિયા—ઠહરો. યહીં ગર્રાતા હય, શાયદ ઇસી તરફ આતા હય! (સિપાહીસે) દેખ તો ઇધર ઉધર, ય્હે શેર હય કિધર!

[મુખિયા ઇધર ઉધર દેખતા હય, સિપાહી તલાશમેં જાતા હય]

મંગલ—યહાં તો શેરકે નામસે પેટમેં પડી હૂક બડી, ઇસકો મારનેકી ધુન પડી!

મુખિયા—(મંગલસે) કહીં દેખ તો નહીં પરતા, કદાચ કહીં દૂસરી ઓર ચલા ગયા. (મંગલકા કપરા દેખકર) મિશરજી, આપકે વસ્ત્રમેં યહ લહૂ કાલા કયસા ?

મંગલ—(દમસે) હંહં ! તુમકો ખબર નહીં ? શેરકા ખૂન કાલાહી હોતા હય. યહ સારે જાનવર જો ઇસ રાજ પર ટૂટે, સબકે સબ બાવલે બન ગયે થે, ઇસી કારન ઇનકા ખૂન સિયાહ હો ગયા થા!

[મુખિયા બાતકો તાર જાતા હય,]

મુખિયા—ઓહો ! પર યહ તો અયસા મઅલૂમ દેતા હય, જયસા ગેરૂકા રંગ !

મંગલ—(ખુદસે) અરે યહ તો તાર ગયા ! (મુખિયાસે) ગેરૂ હય ? (તુચ્છકારકે) હંહં ! બસ બસ, રહને દો, રહને દો ! દેખી ગઇ તુમારી બુદ્ધી ! હં ! [સિપાહી આતા હય.]

સિપાહી—સરકાર, કહીં દેખ ન પાયા.

મંગલ—(અકરકે) હંહં ! સમઝ ગયા કે યહાં કોઇ બીર-માઇકા લાલ; મેરે પ્રાણકા કાલ ખરા હય, જભી જી લેકે ભાગા; ઇધર નહીં આયા ! મયેં જરા પાની પીકર આવૂં તો ચલૂં, મહારાજસે આજ ઇનઆમ લૂં. [દોનોકો ટાલનેકે ઇરાદેસે મંગલ જાતા હય.]

મુખિયા—(સિપાહીસે) ઇસ ગપ્પી બ્રાહ્મણને; મુઝે પૂરા સંદેહ હય કે એકભી બાઘ નહીં મારા; પરંતુ હમેં બનાયા, અપની ચતુરાઇ દિખાઇ, રાજાકે આગે સૂરબીર બનો કો યહ સ્વાંગ લાયા.

સિપાહી—અરે યહ કયા મારેગા શેર, સિંહ ! વહી મસલ કે, "ડરે લોમરાસે, નામ દિલેર-સિંહ !"

[સામનેસે મંગલકો આતા હુવા દેખકર.]

મુખિયા— વહો દેખો વહો આતા હય, હટ જાવ; છુપકે દેખો કયા ઢંગ દિખાતા હય. [દોનોં છુપ જાતે હયેં, મંગલ આતા હય.]

મંગલ—(ચોતરફ દેખકે) ગયે સબ, ચલો પીછા ગઇ !

[મુખિયા, મંગલકો બનાનેકે લિયે આવાજ બદલ કર પરછાંઇકી નકલ કરતા હય.]

મુખિયા—પીછા ગઇ ! [મંગલ ઘબરાકર ઇધર ઉધર દેખતા હય.]

મંગલ—યહ કોન બોલા !

મુખિયા—યહ કોન બોલા !

મંગલ—(હયરાન હોકર) અયેં ફિર !

મુખિયા—અયેં ફિર ! [મંગલ નિહાયત હયરાન હોતા હય.]

મંગલ—અરે બાપ ! ય્હે કયા ! ઇસ બનમેં કોઇ ભૂત પિશાચ હય કયા ! કિસી પેરપર કોઇ ચુરેલકા તો ન હો બાસા !

મુખિયા—ન હો બાસા ! [મંગલ ઈધર ઉધર દેખકર ડરતા હય.]

મંગલ—અરે ફિર બોલા ! (ચિઢ્કે) અરે કૌન હય તૂ ?

મુખિયા—કૌન હય તૂ ? [મંગલ ચિઢ્કે ચિઢ્ાતા હય.]

મંગલ—કયા તૂ તૂ તૂ ! તેરા મુંહ !

મુખિયા—તેરા મુંહ ! [મંગલ આવાજકો પરધા યાને બાજગસ્તકી આવાજ સમઝતા હય.]

મંગલ—અરે ય્હે તો પરધા હય !

મુખિયા—પરધા નહીં, મયૈં હૂં.

[મંગલ નિહાયત હયરાન હોતા હય.]

મંગલ—(આહિસ્તા) અરે ! ય્હે કોઇ ચોર લુચ્ચા તો પીછે ન પરા હો ! (સોચકે) યેક જૂઠા મંત્ર પઢ્કે ડરાવું, કિસી ઢંગસે ભગાવું !

[મંગલ આસેબ સમઝ કર ઉસે ડરાનેકે લિયે, જુઠા મંત્ર પઢ્તા હય.]

"ધ્રષ્ટ ધારી ભુજાકારી, હારમારી. નિશા ચરમ,
સંત પીરા, મુખાચારી, દેવધારી, પરમ પદા !,"

[મંગલ બનાવટસે ફૂંકતા હય, ઔર મુખિયાકે જવાબ ન દેનેસે ખુશ હોકર, ફિર આજમાતા હય.]

હોહોહોહો ! (ઠહરકે) હોહોહોહો ! (ખુશ હોકર) હત તેરીકી ! અબ ભાગા ! આજકે દિનભી દુનિયાભરકી પીરા કયા મેરેહી પીછે પરી હય કયા ? યેક તો મારે ભૂખકે પ્રાણ સૂખ રહા હય, દૂસરે આપદા પર આપદા હય ! (સામને દેખકર) અહહા ! કયસે કયસે સુંદર ફૂલ બ્રિક્ષમેં લગે હયૈં ! ય્હે પેટમેં પરે તો પેટ ભરે. અબ સોચના કયા, યહાં હય કૌન ! [મંગલ ફૂલ તોરનેકો જાને ચાહતા હય, મુખિયા ડાંટકે રોકતા હય.]

મુખિયા—કયૂંરે દુષ્ટ ! પરાયા માલ ચુરાને જાતા હય ! અયૈં ?

[મંગલ ડરકર ચલતે ચલતે રૂક જાતા હય]

મંગલ—ઓ બાપ ! ય્હે કૌન ! કદાચ ઇસ બ્રિક્ષકા માલીક હો ! પર બાઇ ! તૂ હય કહાં ? બોલતા કહાંસે હય ?

મુખિયા—અરે નિર્લજ્જ ! અયસે સત્યવાદી ધર્માત્માકા નોકર હો કર ચોરી કિયા ચાહતા હય ?

મંગલ—(ખુદસે) ઓ બાવા ! (જાહિર) અરે નહીં મહારાજ ! ક્ષમા કરો, હાથ જોરતા હૂં.

મુખિયા—અચ્છા, જોરહાથ, (મંગલ હાથ જોરતા હય) પકર કાન. [મંગલ કાન પકરતા હય.]

મંગલ—લો મહારાજ, કાનભી પકડ઼ા. (ખુદસે) અરે બાપ! યહ તો કોઇ બલા હય!

મુખિયા—અય ચંડાલ! તૂને ઇસ બનકે જાનવરોંકો મારકે હત્યા ક્યૂં લી? [મંગલ અપની પહલી લાફ્જની ભૂલ જાતા હય.]

મંગલ—મયૈંને કિસી જાનવરકો હાથભી લગાયા હો, તો મુઝે સૌગંદ હય! [મુખિયા સૌગંદસે ઉસે દામમેં લાતા હય.]

મુખિયા—ભગવાનકી સૌગંદ?

મંગલ—હાં મહારાજ, ભગવાનકી સૌગંદ.

મુખિયા—નમસ્કાર! [મુખિયા મએ સિપાહીકે જાહિર હોકર હઁસતા હય, મંગલ હયરાન ઔર શરમિન્દા હોકર ચુપ ચાપ ચલા જાતા હય, ઉસકે પીછે સિપાહી, મુંખિયાભી હઁસતે હુવે રવાના હોતે હયૈં.]

બાબ પહલા—દિખાવ પાંચવાં.

દીવાનખાના.

[રાની તારામતિ અપને બેટે રોહિતકે સાથ ઉદાસ બયઠી હુઇ, રાતકે ફુવાબકી બેકરારી દાસીયોંકે આગે જાહિર કરતી હય.]

સોહની—બહાર—ઠુમરી.

તારામતિ—જિયરારે કલ નહીં પાયો સગરી રતીયાંરી.—જિયરા.
કહીં નહીં ભાવે, કછુ ના સુહાવે,
હિયા ડર પાવે, બિહરત છતીયાંરી.—જિયરા.
ધરકત આંસ, ચઢ રહી સાંસ, જબ સુધ આતી,
ભર આતી છાતી, બિસરત બતીયાંરી.—જિયરા.

સારંગ—કહરવા.

સબ દાસી—કરે તોપે દયા રઘુબીર, મહારાની ધીર ધરો—કરે.
શોક અગ્નિમાં દેહ ન બાલો, ચિન્તા જવાલ સરીર.—મહા.
[બાહરસે ચોબદાર પુકારતા હય.]

ચોબદાર—સાવધાન! મહારાજ અધિરાજકી સવારી પર ધ્યાન રહે!

રોહિત—માતા, માતા, તુમ ઇતની બ્યાકુલ ક્યૂં હો? (સામને દેખકર) દેખો, પિતાજી આતે હયૈં.

[હરિશ્ચંદ્ર આતા હય, તારા ઉઠકે તઅઝીમ દેતી હય.]

તારામતિ—પ્રાનનાથ, ઇતની બિલંબ કહાં લગાઇ? રયન કહાં ગૈંવાઇ? આપકે બિયોગમેં ચેરી બહુત અકુલાઇ.

હરિશ્ચંદ્ર—પ્રિયા, દુષ્ટ પ્રાણી, પશુ પક્ષીને આનકે ઇસ નયરકો બડા હાન પહુંચાયા, ઇસ હેતુ મુઝે જાના ઔર ઉનકા યત્ન કરાના પડા પ્રધાન ઔર સયનાપતિકો શાન્તિકે વાસ્તે વહાં ઠહરાકે, મયૈં સ્નાન, દાન, પૂજા ઔર ધ્યાનકો ચલા આયા; પરંતુ અય પ્યારી, તુમારા ચંદ્ર મુખ આજ ક્યૂં હય અયસા કુમ્હલાયા?

[તારામતિ રાતકે ખ્વાબકા હાલ સુનાતી હય.]

ગાના—ગત.

તારામતિ—રાત યક સપના મયૈંને બદ અય પ્યારે આજ દેખા.—રાત.
જા પહુંચી મયૈં યેક દેસમેં, હાય રાજન!
દૂર હો જાતે ઉસકા રાજ દેખા,
જાતે ઉસકા તાજ દેખા, લુટ જાતે સબ સાજ દેખા,
સુખ પર પડતે ગાજ દેખા.—સપના.
રાજ તારાજ દેખા, તાજ મુહતાજ દેખા.
રાજકે રાજાકો આફતમેં અય સરતાજ દેખા.—જા.

હરિશ્ચંદ્ર—અય પ્રિયા! તાજસે મુહતાજ, રાજસે તારાજ, યહ તો હમેશાસ હોતી આઇ હય. બસ યહી, કુછ ઔરભી?

તારામતિ—ફિર ક્યા દેખતી હૂં, કે યેક સુંદર ગુલાબકા બ્રિક્ષ હય, જિસપર દો પક્ષી અપને બચ્ચેકો લિયે, બસેરા કિયે હયૈં. અચાનક કિસીને ઉસ બ્રિક્ષકો કાટ દિયા, દોનો પક્ષિયોંકો જાલમેં ફૈંસા ખેચ લિયા.

રોહિત—માતાજી, સપનેસે ઇતની ચિન્તા ક્યા હય? સપના તો રાત મયૈંનેભી દેખા હય.

હરિશ્ચંદ્ર—તુમને? હંહં! ખ્હો ક્યા?

તારામતિ—વારી જાવું બેટા. તુમને ક્યા સપના દેખા, બતાવો તો ભલા!

રોહિત—મયૈંને ક્યા દેખા બતાવું? અચ્છા યાદ કરલું તો બતાવું. (સોચકે) હાં સુનો. (સોચકે) નહીં નહીં, ઉસસે તુમ્હેં ઔરભી દુખ હોગા!

તારામતિ—નહીં બેટા, ઇશ્વર સબ સફુલ કરેગા.

રોહિત—મયૈંને દેખા, કે હમ ઔર પિતાજી દોનો અપને અનંત રાજ ભવન છોડ઼, યેક ભાર઼ેકે ઘરમેં ભેજે ગયે હયૈં !

હરિશ્ચંદ્ર—ઓહો !

રોહિત—મયૈં દરવાજે પર ઔર પિતાજી ઉસ ઘરકે ભીતર હયૈં !

તારામતિ—ફ઼િર ?

રોહિત—યકાયક બ્હો ઘર પિતાજી પર ટૂટ પર઼ા ! ઉસકે ટૂટતેહી કઇ આદમી ગિરી દીવાર પર ચઢ઼ પિતાજીકો ઔર દબાને લગે !

હરિશ્ચંદ્ર—તબ ?

રોહિત—ઇતનેમેં આગકા દરિયા બઢ઼ા, ઉસમેંસે લહર મારતી યેક હવાઇ બાન લપક નિકલી, ઔર મુઝે કિનારેસે ભઁવરમેં ડાલ મેરે બદનકો બાલ દિયા ચાહતીથી; ઇતનેમેં આંખ ખુલગઇ, તો કહીં કુછભી નહીં!

તારામતિ—પ્રાનનાથ, મેરા ચિત ચકિત હુવા હય ! ન જાને અયસે ભયંકર સપનેકા પરિણામ કયા હય !

હરિશ્ચંદ્ર—અય પ્યારી, જિસકો ધર્મમેં ઉરતવારી, પુત્ર પરિવાર પર સંતોષ હય, બ્હો સંસારકી જલતી હુઇ રેતકો સીતલ સેજ સમઝતા હય. હોની હો સો હો, ચિન્તા કયા હય ? જબ પરમેશ્વર સિરપર હય તો ડર કયા હય ? [મંગલ આકર નમસ્કાર કરતા હય.]

મંગલ—મહારાની, બસંત પૂજાકી સબ સામગ્રી તૈયાર હય, પ્રોહિતજીકો આપકા ઇન્તેજાર હય.

હરિશ્ચંદ્ર—પ્રિયા, જાવ; અબ દેર ન લગાવ.

તારામતિ—જો અગ્યા. (રોહિતસે) બેટા, આવ; તુમ બ્યર્થ મનકો ન દુખાવ. [તારામતિ ઔર રોહિત મય દાસિયોંકે જાતે હયૈં.]

મંગલ—મહારાજ, આજ ન જાને કિસકા મુંહ દેખકે ઉઠા, કે અબતક મુંહપર પાની ન પર઼ા ! ન ભંગકા રંગ જમા, ન જલ; પાન, મિઠાઇ; પકવાન મિલા. અબ આપભી સ્નાન; ધ્યાન, પૂજા; દાન, વસંત ઉત્સવકા સામાન કરો, ઔર મુઝેભી કપાટ ખોલનેકી અગ્યા દો.

હરિશ્ચંદ્ર—જબતક નગરસે શાન્તિકા સમાચાર નહીં આતા, મુઝે કોઇ કામ નહીં ભાતા. કદાચ હમેં ફ઼િર જાના પરેગા, અભી ઠહરો; તુમ્હેંભી મેરે સાથ આના પરેગા.

મંગલ—અગ્યા મહારાજ. (ખુદસે) આજ બરસ બરસકે દિન ય્હે કહાંકા પીછા ! [પ્રધાન ઔર સેનાપતિ આતે હયૈં.]

પ્રધાન—દયા નિધાન, સારે નગરમેં સમાધાન હુવા, સબ નેસે દિયા દિયા, પ્રજાકા જો કુછ દાન હુવા.

સેનાપતિ—ઔર જિતને દુષ્ટ જીવજન્તુ, દૈત; દાનવ મિલે, સબકો માર ગિરા, નગ્રસે હટા દિયા.

હરિશ્ચંદ્ર—શાબાશ! બડા કામ કિયા. પ્રજાકી રક્ષાસે મેરા અધીર મન સંતુષ્ટ હુવા.

મંગલ—ઔર ક્યા! કિસી તરહ પીછા ગયા ઔર દૌડ઼ ધૂપસે જાન બચી. (ખુદસે) અબ બસંત પૂજાભી અચ્છી હોગી, ઔર દાન દક્ષિણા ખૂબ મિલેગા. [ચોબદાર આકર અર્જ કરતા હય.]

ચોબદાર—મહારાજ અધિરાજ, યેક મહા સુંદરી અપ્સરા દેવડ઼ી પર આઇ, દર્શન પાને મુજરા સુનાનેકે કામનામેં અત્યન્ત અકુલાઈ હય.

હરિશ્ચંદ્ર—અપ્સરા! મુજરા દરબારકે વક઼્ત! રાજસી કારકે વક઼્ત!

મંગલ—મહારાજ, વ્હે અપ્સરા બસંતકી બધાઇ દેને આઇ હોગી, ઉસે ક્યા ખબર કે આજ આપકે દિલપર શોકકી ચઢ઼ાઇ હોગી!

હરિશ્ચંદ્ર—ચોબદાર. જા ઉસે લે આ. (ચોબદાર જાતા હય) આજ અનાયાસ કિસી અપ્સરાકા બિન બુલાયે આના નઇ બાત હય! અગર ઉસે કુછ ફ઼રિયાદ સુનાના થા, તો કચેહરીમેં જાના થા, ન કે મેરે પાસ આના થા.

મંગલ—મહારાજ ઇસમેં અસમ્ભવ ક્યા? કંચની સદા કંચનકી ભૂખી હયેં. કદાચ બસંતકા રાગ સુનાને, કુછ ટકા ચઢ઼ાનેકો આઇ હોગી.

પ્રધાન—યા તો કિસી જાનવરને ઇસકીભી ખેતી ખાઇ હોગી.

મંગલ—ખેતી અપ્સરાકી ખાય? નારાયન! નારાયન! સબ સંસારકી ખા જાનેવાલી રામજનીકા માલ હજમ કિસે હોગા? જો જાનવર ઉસકી ખેતી ખાય, ઉસકા પેટ ફૂલકે કુપ્પા હો જય!

[વિશ્વામિત્રકી મસલહતસે હરિશ્ચંદ્રકો ફ઼ૅસાનેકે લિયે, અપ્સરા મય ચોબદારકે આકર આશિર્વાદ દેતી હય.]

ઝિંઝોટી—ગારા.

અપ્સરા—ચંદ્ર સૂર્યકે જોતસી બડ઼ે તિહારો તેજ,
સોભે સાહસ સત્યતા, સુખ સંપતકી સેજ.
ચિરંજીવ રાખે સદા, દૂધ, પૂત, સંતાન,
રાજકલા ફૂલે ફલી, રહે સદા કલ્યાન.

હરિશ્ચંદ્ર—અય સુંદરી! કિસ અભિલાખકી ભરી તૂ યહાંતક આઇ, કૌનસી કામના તુઝસી કામિનીકો યહાં ખીંચ લાઇ?

અપ્સરા—કૃપા નિધાન, આપકે ગુન ઔર યસકી બડાઇ, આપકી ઉદાર પ્રભુતાઇને મુઝે બાવરી બનાઇ. દર્શનકી પ્યાસી મયઁ યહાંતક આઇ હૂં, રાગ તાનકી ભેટ લાઇ હૂં.

હરિશ્ચંદ્ર—(સોચકે) રાગ તાનકા યહે સમય નહીં હય, પરંતુ તૂ નિરાસ ન હો, ઇસ વાસ્તે અપના હુનર દિખા, ઔર એકાધ ચીજ સુના.

અપ્સરા—અગ્યા મહારાજ. [અપ્સરા નાચકે ગાતી હય.]

કા લંગડા—કહરવા.

હો ન દિલારામ, તો કયા દિલકો આરામ!
દિલકો આરામ, ન તો જીનેસે કામ.—હો.
આંખોંને કાતિલકી બરછી હય મારી,
મયઁ બનકે મતવારી, હૂં કાતિલ પર વારી,
હય જીસે બેજારી! લાચારી! લાચારી!—કયા દિલકો.

શેઅર.

જિસકો અય રશ્કે સનમ તેરી અદા ભાઇ હય;
ઉસકો દૂરીમેં તેરી પાસે કઝા ભાઇ હય.
ખાકે હમ ખૂને જિગર, અશ્ક સદા પીતે હયઁ,
ઇસ મહબ્બતમેં હમેં દોહી ગિઝા ભાઇ હય.—મયઁ બનકે.

[અપ્સરા હાથ જોડકે ખડી રહતી હય, મંગલ એક ઔર ચીજ સુનનેકી ખ્વાહિશ કરતા હય.]

મંગલ—મહારાજ, જો યેક ઔર હો જાય તો કયા ચિન્તા?

હરિશ્ચંદ્ર—નહીં, અબ અવકાશ નહીં. ચોબદાર, ઇસે ઇનઆમ દિલા ઔર વિદા કરા.

[અપ્સરા દાન લેનેસે ઇન્કાર કરતી હય.]

લહરા—સિંધુરા.

અપ્સરા—જાવોજી જાવ, બડે દાનકે દિલવાનેવાલે!
દાની કહલાનેવાલે, કહકર ફિર જાનેવાલે,
ઉલટા સમઝાનેવાલે, ધોકેમેં લાનેવાલે,
દેનેકે નામસે દો બાતમેં ડર જાનેવાલે!—જાવોજી.
દાના કહલાકે ફિર નાદાનસે નાદાની કયસી?
જાચકકો જાંચકે, દેનેમેં આનાકાની કયસી?
દુનિયામેં અયસે દાની, યઅને તુમ જયસે દાની,
તુમ હો ફિર કયસે દાની? કમ હોંગે અયસે દાની!
જાવો! જાવો! બયઠો! બયઠો!
અયસે કયા હો મુહતાજોંકો દિલવાને ખિલવાનેવાલે!—જાવોજી.

હરિશ્ચંદ્ર—દાન નહીં તો ફિર કયા ચાહિયે ! જરા ય્હે તો બતલાઇયે ! [અપ્સરા શરારત શુરૂઅ કરતી હય.]

અપ્સરા—અય દીન દયાલ, આપકી દયાસે હરકા દિયા માલ જર મેરે ઘર બહુત હય. જો દેના હો તો ક્ષમા કરકે મુઝે અપને સરકાર છત્ર, અપના સિંહાસન દાન દો, ઔર જગમેં યશ લો.

[સબ હયરાન હોતે હયેં.]

પ્રધાન—(ગુસ્સેસે) અય બેઅદબ ! બેહયા ! હોશમેં આ, તૂ બકતી હય કયા ? શર્મા, ઔર બ્હો બચન જબાન પર લા, જો લાયક હો ઔર તુઝે સજતા ! મહારાજકે આગે અયસી અસભ્યતા ?

હરિશ્ચંદ્ર—અય ઢીઠ ઔરત ! અયસે અનુચિત સવાલકા કારણ કયા ? જરા ય્હે તો બતા !

અપ્સરા—મહારાજ, ઇસ સવાલકા જો કારણ હય, બ્હો મયેં સુના નહીં સકતી, અપના ભેદ ભરમ બતા નહીં સકતી. જો આપ દાની, સત્ય સુજાની હો, તો કૃપા કરકે મેરા સવાલ રદ ન કરો.

મંગલ—અરે વાહરે સીતા સતિ પાર્વતિ ! "વર મરે, કન્યા મરે, પર ગોરજીકા ભંડાર ભરે," ય્હે તો વહી મસલ હુઇ !

હરિશ્ચંદ્ર—અગર તૂ અપને મર્તબેકે લાયક કુછ માંગેગી, તો પાયગી; પરંતુ તેરી અયસી ના-લાયક મુરાદ કભી ન બર આયગી.

[અપ્સરા બાત બદલકે દૂસરા જાલ બિછાતી હય.]

અપ્સરા—(હઁસકર) મહારાજ, જો સચ પૂછો તો મયેંને યેક આજમાઇશકે વાસ્તે કિયા થા ય્હે સવાલ, નહીં તો રાજપાટકા ખટરાગ મયેં યેક ઔરત-જાત ઉઠા સકું, મેરી કયા મજાલ ? અબ મયેં અપની મનોકામના જાહિર કરતી હૂં. અય રાજન, આપકે ચંદ્ર-મુખ પર મયેં ચકોરસી બલહાર હો, પ્રેમકે મહા જાલમેં ગિરફતાર હો ગઈ હૂં. ઇસ લિયે અપની રાની બના; મુઝે સેવામેં રખિયે, મેરી પ્રેમ ફૂલવારીકા ફૂલ ચખિયે.

હરિશ્ચંદ્ર—અય નિર્લજ્જ ઔરત ! બસ તેરે દૂસરે સવાલસે મુઝે પૂરા ખિયાલ આયા, કે હવસને તેરી આંખોંપર પરદા ગિરાયા હય ! યેક બાજારી બેસવાકો મયેં અપની રાની બનાવું ? અપને ધર્મ ઔર મર્તબેકો ધૂલમેં મિલાવું ?

અપ્સરા—મહારાજ, કનક ઔર કામિનિસે કિસને કિયા કિનારા ?

હરિશ્ચંદ્ર—ઇસ્ને, જો લોભકે હાથોં નહીં હારા, જિસને હવસકો મારા.

બિહાગ—ઠુમરી.

એરી હાંરી કાહે કાહે તૂ ન માને ગોરી ?
રાર કાહેકો કરત ઓ ગંવારી ! મતવારી, નાબકારી, છોર સારી,
કયસી ઓ નારી તૂ ઢીટાઇ કરત ?
ખોઇ તુને લાજ તોરી, સુધ ગઇ આજ તોરી.—કાહે.
કાહૂકે બચન માનત નાહીં, (સિપાહીસે) કરદે ઇસી દમ ઇસે દૂર સિપાહી,
ચતુરાઇ, નિઠુરાઇ, બેહયાઇ, બેસવાઇ.—કયસી.

[ચોબદાર અપ્સરાકો જાનેકે લિયે ઇશારા કરતા હય,
વિશ્વામિત્ર ઔર નક્ષેત્ર આતે હયેં, સબ સર ઝુકાતે
હયેં, અપ્સરા વિશ્વામિત્રસે ફરિયાદ કરતી હય.]

મંદર છંદ.

અપ્સરા—(વિશ્વામિત્રસે)
દેખો સ્વામી, યહ નિઠુરાઇ, સુન ગુન મયેં બર માંગન આઇ,
મહારાજ કહલાકે દાની, દેતે નહીં મુઝે મનમાની !

વિશ્વામિત્ર—(અપ્સરાસે કાનમેં) કયા તેરી બાત ખાલી ગઇ ?

અપ્સરા—હાંનો બાત ખાલી ગઇ.

વિશ્વામિત્ર—(ગુસ્સેસે) હરિશ્ચંદ્ર !

[હરિશ્ચંદ્ર, વિશ્વામિત્રકો નમન કરતે હયેં.]

હરિશ્ચંદ્ર—મહારાજ, પા લાગન. [કદમ પર ઝુકને જાતા હય,
વિશ્વામિત્ર રોકતા હય.]

વિશ્વામિત્ર—બસ દૂર ! મેરે ચરણુકો અપને અપવિત્ર હાથસે
ન છૂ ! [હરિશ્ચંદ્ર હયરાન હોતા હય.]

હરિશ્ચંદ્ર—પ્રભૂ, ઇસ દાસસે અયસા કયા અપરાધ હુવા ?

વિશ્વામિત્ર—ચંડાલ ! તૂને બ્હોત અપરાધ કિયા હય, જિસકા નામ લેતે જબાનકો હુયા હય ! જિસ તપોબનમેં હરેક ભગ્ત નિશ્ચિંત બયઠ જપ તપ કરતે હયેં, વહાં તૂને રક્તકી નદી બહા દી ? લાખોં બે જબાન હયવાનકી જાનપર છુરી ચલા દી ? ધિક્કાર તેરે નામ પર ! ફિટકાર ઘાતકી કામપર ! ઇસ હિંસાસે; આકાશ, પાતાલ, આંખેં નિકાલ; ક્રોધસે લાલ હો રહે હયેં, સબ પશૂ, પક્ષી, અપને ખૂનકે બદલેકે વાસ્તે તેરે કાલ હો રહે હયેં !

હરિશ્ચંદ્ર—રિષીરાજ, જરા શાંત હો, સંદેહસે નિરાંત હો. જંગલી જાનવરોને ખેતી બારી ખા લિયા; નુકસાન કિયા, તબ મયેંને ઉનકો બેજાન કિયા. મૂઝકો ઇજા દેનેસે પહલે નાશ કરના શાસ્ત્રકા પરિણામ હય પ્રજાકો બચાના રાજાકા પહલા કામ હય.

નક્ષેત્ર—ઔર બ્રહ્મન ખિલાનાભી સબસે પહલા કામ હય.

વિશ્વામિત્ર—ચૂપ મૂર્ખ ! નહીં તો માર ખાયગા !

નક્ષેત્ર—માર ? રાજાકે ઘર માલ ખાને આયા કે માર ખાને ? (ચોબદારસે) લા ભાઇ, પયર ધોતેકો ચેક લોટા પાની લા, ઔર ભોજનકી તૈયારી કરો.

હરિશ્ચંદ્ર—મહારાજ—

વિશ્વામિત્ર—બસ ! કપટી મક્કાર ! આગે સબ જાનતે થે, કે તૂ બડા ન્યાઇ, દાની, સચ્ચા, ઔર પ્રમાની હય; પરંતુ પરિક્ષા હો ગઇ, કે તુઝે દાની કહના બડી નાદાની હય ! અભી ચેક બેચારી અબલા નારી, જો તુઝપર તન મનસે વારી, ઉસકા દિલ તોડના, ગરીબોંકો નિરાસ મોડનાં, યહી તેરા ધર્મ ? યહી તેરા સત્કર્મ હય ? (અપ્સરાકો) અય સુંદરી, તૂ જા.

અપ્સરા—આગ્યા મહારાજ. [અપ્સરા હાથ જોડકે જાતી હય.]

હરિશ્ચંદ્ર—રિષીરાજ, યહે રાજ; તાજ કુછ મેરી મિલકત નહીં હય. હજારોંકે હાથ રહા, ઔર લાખોંકે હાથ રહેગા; પરંતુ ઇસકા સંભાલના મેરા ધર્મ હય ! ગયર-વાજબી દાન; ધર્મ નહીં, ભારી પાપકા કર્મ હય ! આપ યોગ્ય પૂર્ણ હો, ચાહે તો યહે રાજપાટ આપ લે લીજિયે, મેરે કહનેકી આજમાઇશ કીજિયે.

[હરિશ્ચંદ્રકે કહનેકી વિશ્વામિત્ર આજમાઇશ કિયા ચાહતે હયેં.]

વિશ્વામિત્ર—દિયા ?

હરિશ્ચંદ્ર—હાં પ્રભૂ દિયા. [તાજ ઉતારકે વિશ્વામિત્રકો દેને ચાહતા હયેં, નક્ષેત્ર લેતા હય, વિશ્વામિત્ર ગૌર કરતે હયેં.]

વશ્વામિત્ર—(ખુદસે) બહુત ખૂબ ! રાજપાટ કાબૂમેં કર, દુખમેં ધીરજ આજમાનેકા યહે અવસર અચ્છા હય. (હરિશ્ચંદ્રસે) અચ્છા, જો તૂને દિયા તો મયંનેભી લિયા, પર યહે ન કહના કે રિષીને મુઝે રાજ લે રંજ દિયા !

મુસદસ.

હરિશ્ચંદ્ર—કિસ વાસ્તે ? દુનિયાકિ હુકૂમત લિયે રંજ ?
કિસ વાસ્તે ? દો રોજકિ જહ્મતકે લિયે રંજ ?
હર જાઇ જો દૌલત હય, વહ દૌલતકે લિયે રંજ ?
દો રોજકે આરામ વ અશરતકે લિયે રંજ ?
તા મર્ગ જો રખતે થે સદા જાહો હશમ સાથ,
કયા લે ગયે વહો લોગ, જો લે જાયેંગે હમ સાથ !

વિશ્વામિત્ર—(ખુદસે) ધન્ય! (જાહિર) ખયર! વ્હેભી માન; પર દેખના! કહીં બદલ ન જાના!

તિલક કામોદ—દોહરા.

હરિશ્ચંદ્ર—ચંદ્ર ટલે, સુરજ ટલે, ટલે પ્રીથી આકાશ,
ટલે ન અપને બચનસે, અય સ્વામી વ્હે દાસ.
ધન દૂં, તન દૂં, સીસ દૂં, દે દૂં પ્યારી જાન,
જીતેજી ઈમાનમેં કભી ન ડાલું હાન.

નક્ષેત્ર—(ખુદસે) વાહરે દુનિયા! વાહરે તેરી લીલા! ભરેકો સભી ભરતે હયેં ઔર હમ ચારીઓંકો દેના હો તો તીન પાંચ કરતે હયેં!

હરિશ્ચંદ્ર—રિષીરાજ, આપને રાજ લિયા, ઉપકાર કિયા. આજસે રાજ; તાજ ઔર ઉસકા સબ સમાજ, નોકર ચાકર, માલ ખજાના, પાઈ આના, જો કુછ હય; આપકા હુવા. સિવાય મેરી સ્ત્રી ઔર પુત્ર, કે જિનકા પાલના હર હાલમેં મેરા ધર્મ હય, અબ મેરા કુછ ન રહા. અબ અધિકાર આપકા હય, ઇસ વાસ્તે કૃપા કરકે કિસીકો ફરમાઈયે, કે મેરે પુત્ર ઔર પત્નીકો બુલા દે, વ્હે સેવક અપની રાહ લે.

વિશ્વામિત્ર—ઠીક હય. (પ્રધાનસે) પ્રધાન, રાની ઔર કુંવરકો બુલાવ, જરા વ્હોભી સમઝાયેં, કે તુમારે મહારાજ ઇસ હટ-ધર્મીસે બાજ આયેં! [પ્રધાનકે ઇશારેસે ચોબદાર રાની વ કુંવરકો લાને જાતા હય, નક્ષેત્ર અપની ચતુરાઈ દિખાતા હય.]

નક્ષેત્ર—ગુરૂજી, જરા મુકટ પહિનકે સિંહાસન પર બયઠ જાવ, આપ રાજા બનકે મુઝે પ્રધાન બનાવ, ઇસ વક્ત મહૂરત અચ્છી હય.

વિશ્વામિત્ર—ચુપ! [તારા ઔર રોહિત મચ્એ ચોબદારકે આતે હયઁ, હરિશ્ચંદ્ર, તારાકે પાસ અફસોસ જાહિર કરતા હય.]

હરિશ્ચંદ્ર—હા! પ્યારી તારા! મયેં તુઝે કયા મુંહ દિખાવું! મયેંને આજ તેરી ભવિષ્યકી નાવ કષ્ટકે સમુદ્રમેં ડાલી! બચન પાલનેકો તેરે કહે બિન રાજપાટ રિષી-રાજકો દિયા, ધર્મ ઔર સત્યતા પર સુખ સમ્પત સબ બલિહાર કિયા!

તારામતિ—પ્રાનનાથ, કષ્ટ કયસા? જિસમેં આપ સુખી, ઉસમેં મયેં સુખી, મેરા ઇશ્વર સુખી. હમારી સુખ સમ્પત તો આપકી સેવા હય. આપકે ધર્મકી રક્ષામેં હજાર આપત્ત ઉઠાનેકો તૈયાર આપકી વ્હે દાસી તારા હય.

વિશ્વામિત્ર—કલ્યાણ હો. ખુશ રહો, ધર્મકી બઢ઼તી રહે. (પોશાક દેખકર) અરે હાં, હરિશ્ચંદ્ર! અભી તુમને કહાથા, કે "સિવાય

રાની ઔર કુંવરકે મેરા કુછ નહીં હય," પર યેહ વસ્ત્ર-આભુષણ, જેવર કપરે, જો તુમ ઔર તુમારે સ્ત્રી પુત્રને પહને હયેં, યેહ કિસકે? યેહભી તો હમારે હો ચુકે! યેહ સબ લેકે કહાં ચલે? કૃપા કરકે હમારા માલ હમેં દેતે જાવ ન!

હરિશ્ચંદ્ર—સચ હય સ્વામીજી, લીજિયે.

[હરિશ્ચંદ્ર અપને જેવર ઉતારતા હય.]

ચરણાકુલ છંદ.

નક્ષેત્ર—(ખુદસે) અજબ ગુરૂકી હયેં યેહ રાહેં!
આરંભી, કલ્યાણભી ચાહેં!
સર તોરે, વો બાલકિ રક્ષા!
જર કાટેં, વો ડાલકિ રક્ષા!

હરિશ્ચંદ્ર—અય પ્રિયા, અપને વ રોહિતકે ગહને ઉતાર સ્વામીકો ભેટ કરો.

તારામતિ—પ્રાણપતિ, યેહ કયા બરી બાત હય? આપકે નિછાવરમેં જાનભી દરકાર હો તો એ બિસાત હય.

[તારા અપને જેવર ઉતારતી હય, રોહિત મચલતા હય.]

રોહિત—યેહ કૌન હય જો અયસા નિર્દય હોકર હમારે જેવર હતરવાતા હય? ઇસકા કયા દેના હય, જો આપ નિકાલ દેતી હો?

તારામતિ—બેટા, જો કુછ આજ તક હમારા તુમારા થા, વોહ આજસે ઇનકા યેહ સબ માલ હય, જો યેકકે હાથમેં કભી નહીં રહતા હય. [તારા, રોહિતકે જેવર ઉતારને ચાહતી હય, વોહ હટ કરતા હય.]

રોહિત—નહીં! નહીં! મયેં અપને જેવર તો ન ઉતારને દૂંગા! આપ છીન લોગી તો મયેં આપસે લૂંગા! હાં! યેહ કૌન હય જો ઇસે જેવર ઉતાર દૂંગા? [રોહિત હટ કરતા હય, તારા મનાતી હય.]

તારામતિ—ચુપ બેટા, સ્વામીકે સામને અયસી બેઅદબી ન ચાહિયે. ઇન્કી ખુશીસે હમારા તુમારા દોનો જગમેં કલ્યાણ હય. (વિશ્વામિત્રસે) સ્વામીજી, બાલક અંજાન હય, ઇસકી બાતોંકા બુરા ન માનના. [તારા, રોહિતકી મોતીકી માલા ઉતારતી હય, રોહિત રોતા હય.]

રોહિત—નહીં! નહીં! યેહ મોતીકી માલા તો મયેં ન દૂંગા! [રોહિત રોતા હય, તારા સબ જેવર વિશ્વામિત્રકે સામને ધરતી હય.]

તારામતિ--સ્વામી, યહે લીજિયે, હમેં દયાસેઆ શર્બાદ દીજિયે.

વિશ્વામિત્ર—શાબાશ ! જીતી રહો. (નક્ષેત્રસે) નક્ષેત્ર, લેલે.

[નક્ષેત્ર જેવર લેકર ખુશ હોતા હય.]

નક્ષેત્ર—બરી કૃપા ! આપ યહીં હો ન ? મયેં ઘરમેં રખકે અભી આતા હૂં.

વિશ્વામિત્ર—તુઝે કિસને દિયા, જો તૂ ઘરમેં રખને જાતા હય ? (ડાંટકે) સંભાલકે રખ !

નક્ષેત્ર—આગ્યા મહારાજ. (ખુદસે) મયેંતો સમઝા મુઝે દિયા !

[વિશ્વામિત્ર તનકે કપરેભી માંગતા હય.]

વિશ્વામિત્ર—રાજન, જેવર તો દિયે; પરંતુ યહે કપરે જો તુમારે અંગપર હયેં, યહેભી તો હમારે હયેં, ઇન્હેભી દિયે જાવ.

તારામતિ—રિષીરાજ, સબ કુછ તો આપને લિયા, અબ કુછભી તો દયા કરો ? એક વસ્ત્ર તો હમારે તનપર રહને દો ?

વિશ્વામિત્ર—હરિશ્ચંદ્ર, યહાંકી કિસી ચીજપર અબ તુમારા અધિકાર તો નહીં હય, પરંતુ દયાકી રાહસે મયેં આગ્યા દેતા હૂં, કે મહલમેં જાવ, સ્રી પુત્ર સમેત જોગિયા વસ્ત્ર પહન આવ, ઔર યહે સબ પોશાક હમારી હમેં હવાલે કરો.

હરિશ્ચંદ્ર—(હાથ જોરકે) બરી કૃપા. જયસા રાજસી, વયસા જોગિયા. નંગે આયે; નંગે જાના હય, ધર્મ ઇમાનકે સિવા યહાંસે ઔર કયા લે જાના હય ? (તારા ઔર રોહિતસે) પ્યારી તારા, બેટા રોહિત, આવ.

રોહિત—(જાતે જાતે રોતા હય) મયેં નહીં આવૂંગા ! મયેં અપની પોશાક ન દૂંગા ! [હરિશ્ચંદ્ર, તારા ઔર રોહિત જાતે હયેં, સબ હયરાન હોતે હયેં, પ્રધાન અફસોસ કરતા હય.]

પ્રધાન—હાય ! ઓ વિધાતા ! કયસા અનર્થ ! જો લાખોંકો ખિલા પહનાકે આપ ખાતા હો, વ્હો આજ યેક વસ્રકા મુહતાજ ! અરે હાય !

વિશ્વામિત્ર—તુમ કયૂં આહ ભરને લગે ?

પ્રધાન—જી કુછ નહીં. ઇસ નાપાયદાર સંસારકે બેવહાર પર ધિક્કાર હય, જો આજ રાજા તો કલ ફકીર બનાતા હય, યેકકો આકાશ પર ચઢા, દૂસરેકો પાતાલ પહુંચાતા હય !

વિશ્વામિત્ર—તો ઇસકી તુમ્હેં કયા પરી હય ? તુમારે રાજા ખુદ અપની મરજીસે મુસીબત ઉઠાને પર તૈયાર હયેં, તો હમ તુમ

ક્યા કરેં ? ક્યા તુમ લોગોંકો યહે રાજ દેના નહીં ભાતા ? ક્યા તુમ્હેં સર ઉઠાનેકા કુછ બિચાર આતા હય ? મયૈંને કબ રાજ તાજ માગાથા ? બાતકી બાત પર રાજાને હટ કરકે દે દિયા, તો મુઝે લેનાહી પરા !

સચનાપતિ—મહારાજ, આપકે આગે કોન સર ઉઠા સકતા હય ? કોન તાબ લા સકતા હય ? જબ હમારે રાજાકી યહી મરજી હય, તો હમ સબ લાચાર હયૈં; પરંતુ એક દયાવંત, દેવતા-રૂપી ધર્માત્માકી યહે દશા દેખ હમારા તો ક્યા, પથ્થરકાભી કલેજા પાની હોગા ! જગમેં કોન અયસા વફાદાર નોકર હય, જો અપને માલિકકા યહે હાલ દેખકર ન દુખી હોગા ?

વિશ્વામિત્ર—બેશક ! (ખુદસે) દેખના હય કે હરએકકી વફાદારી કહાં તક ઠીક આતી હય.

નક્ષેત્ર—ભલા ક્યૂં મહારાજ ? ક્યા અબ હમ સોગ બનમેં રહકે ઘાસ ન ચરેંગે ? ક્યા અબ રાજ કરેંગે ? મુઝે કોનસા ઉહદા મિલેગા ?

વિશ્વામિ—અરે મૂર્ખ ! સંસારકી માયા જૂઠી હય, કિસ વાસ્તે ઉહદા ચાહતા હય ?

તોટક છંદ.

નક્ષેત્ર—

કહતે હો ખુદ સંસાર બુરા, ઇસ જગકા સબ બેવહાર બુરા,
ફિર ક્યૂં ઇતના ખટરાગ કરો ? ક્યૂં ત્યાગ ભલા બયરાગ કરો ?
રાજાને જો હયરાન કિયા, નહિં માન દિયા, અપમાન કિયા,
બદલે ઉસકે કુછ ઔર તલબ કર લો, જિસમેં નિકલે મતલબ.
કુછ લાલચ, લોભ ન હો ઉસમેં, જસ પુન્ન સવાઇ લો ઉસમેં;
જપ તપકા સબ સંજોગ રહે, કુછ રોગ રહે ના સોગ રહે.

વિશ્વામિત્ર—વ્હો ક્યા ?

નક્ષેત્ર—વ્હો પેટકી પૂજા, જિસ્સે ઉત્તમ નહીં કુછ દૂજા. આપકે ચેલોંકો નિત ખિલાય મિઠાઇ પકવાન, યહે શિક્ષા રાજાકી; જિસને કિયા આપકા અપમાન.

વિશ્વામિત્ર--મિઠાઇ પકવાન ? ઇસીમેં સમાઇ હય તેરી જાન ?

નક્ષેત્ર—ઔર ક્યા ? " પહલે આત્મા; તબ પરમાત્માં ! " બડ઼ે બડ઼ે પાપકા પ્રાયશ્ચિત; બ્રમ્હન ભોજન, હોમ જાપ હય, ઇસ વાસતે યહી સજા ઠીક હય, ઇસમેં સવાબ હય.

[હરિશ્ચંદ્ર, તારામતિ ઔર રોહીત જોગિયા વસ્ત્ર પહનકર દાસીયાંકે સાથ આતે હયૈં, વિશ્વામિત્ર સર તા પા દેખકર સંતુષ્ટ હોતા હય.]

વિશ્વામિત્ર—હાં! અબ ઠીક. (રાજાસે) કયૂં રાજન, ય્હે લિબાસ તુમકો પસંદ હય?

હરિશ્ચંદ્ર—સ્વામીજી, જો આપકી દયા હો, જો ઈશ્વરકી કૃપા હો, મુઝે ઉસીમેં આનન્દ હય.

નક્ષેત્ર—ગુરૂજી, આપ યહાં યગ્યકા દાન; બ્હો હજાર મુહર લેને આયે, ઔર રાજપાટ પાયે. આજ તો જોગની દાહને ઔર લક્ષ્મી સહાય હય; અયઁ? [નક્ષેત્રકે કહનેસે વિશ્વામિત્રકો મુહરકી યાદ આતી હય.]

વિશ્વામિત્ર—(ચોંકકે) અરે હાં! સચ તો, ખૂબ યાદ દિલાયા. (રાજાસે) રાજન, સબ કુછ તો હુવા, પરંતુ અસલ જિસ કારણ મયઁ યહાં આયા, બ્હો તો રહી ગઇ! અરે બ્હો યગ્યકે લિયે હજાર મુહર જો મુઝે દેના કહા થા; બ્હો કહાં હય?

નક્ષેત્ર—(ખુદસે) હત તેરીકી! મયઁનેભી દીવાનેકો બાવલી કયૂં બતાઇ!

હરિશ્ચંદ્ર—રીષી-રાજ, ખઝાનેમેં સબ કુછ હય, જો મરજી હો મંગા લીજિયે.

વિશ્વામિત્ર—ખઝાનેમેં? કિસ ખઝાનેમેં?

હરિશ્ચંદ્ર—ઇસ રાજકે મહારાજ.

વિશ્વામિત્ર—ઇસ રાજકા ખઝાના તો તુમને આજકે દાનમેં આના પાઇ સમેત દિયા હય, ઔર બ્હો હજાર મુહર તો પહલા દાન હય, જો આજકે દાનકે ઉપરાંત કિયા હય! ખઝાનેકે માલસે ઉસસે વાસ્તા કયા? કયા એક એક ચીજકો દો દો બાર દાન દોગે?

નક્ષેત્ર—ગુરૂજી, અબ તો ઇન તીલોંમેં તેલ નહીં. અબ ઇન્કો ચેલા બના લો, આપકી સેવા કર દેંગે, સેવાસે દેન આપકા ભર દેંગે.

વિશ્વામિત્ર—(ચિઢ઼કે) ચુપ મૂર્ખ! (હરિશ્ચંદ્રસે) મુહર કહાં હય!

હરિશ્ચંદ્ર—સ્વામી, અબ તો ઇસ સેવકકે પાસ જાનો તનકે સિવા કુછ નહીં રહા!

વિશ્વામિત્ર—નહીં રહા તો હમ કયા કરેં? અગર અપના બચન રખના હય તો દો, નહીં તો સાફ સાફ કહ દો, કે મયઁને મુહર દેના કહાહી ન થા; બસ બખેડ઼ા છૂટા!

હરિશ્ચંદ્ર—રાજ-રિષી, બેશક મયઁને બચન દિયા, પર ન જાના થા, કે અયસા સમયભી આયગા! મુઝસે ભૂલ હુઇ, કે રાજપાટ દેનેકે પહલે આપકી અમાનતી મુહરકી સફાઇ નહીં કર લી! લાચાર હૂં કે અબ મેરે હાથમેં ફૂટી કૌડ઼ી નહીં!

વિશ્વામિત્ર—તો મયઁ કયા કરૂં!

હરિશ્ચંદ્ર—દયા! [હરિશ્ચંદ્ર સર ઝુકાતા હય, તારા હાથ જોડ઼તી હય.]

ચામર છંદ.

તારામતિ—ક્રોધકો નિવારકે અધીન પર દયા કરો,
હમ તુમારે બચ્ચે હયઁ, ન હમસે કમ મયા કરો!

વિશ્વામિત્ર—અય રાજન, ઇસ તરહસે તો કામ ચલનેવાલા નહીં. ઇસકી ફકત યેક ઉપાય હય. લે, તૂ અપના રાજપાટ લે ઔર જા, વ્હો દાનભી ન દે. મયઁ જાતા હૂં ઔર અપને દઆવાસે હાથ ઉઠાતા હૂં, ક્યૂં કે મુઝે રાની, કુંવર પર બડી દયા આતી હય!

[વિશ્વામિત્ર જાને ચાહતે હયઁ, હરિશ્ચંદ્ર રોકતા હય.]

અબયાત.

હરિશ્ચંદ્ર—દુખમેં સુખ હય, જિયાન કયા હય?
દુખકા ઘર હય જહાન, કયા હય?
ઇમાન ગઁવાકે માન કયા હય?
ઇમાનકે આગે જાન કયા હય?
[નગરબાસી ખબર સુનકર મહલમે આતે હયઁ ઔર
મહારાજકી જય મનાતે હયઁ.]

નગરબાસી—જય! મહારાજ અધીરાજકી જય!

[એક શખ્સ સબકી તરફસે હાલ દરિયાફ્ત કરતા હય.]

શખ્સ--ધર્માવતાર, હમને સુના હય, કે આપને રાજ તજ બિદેસકી રાહ લિયા, મગર હમ જાં-નિસારોંકો કિસકે હવાલે કિયા!

હરિશ્ચંદ્ર—ઉસકે; જો મુઝસે લાખ દર્જે બડા અચ્છા હય, જો ઇશ્વરકા પહુંચા હુવા પ્યારા હય.

પ્રધાન -ભાઇઓ, મહારાજને રિષી-રાજકો રાજ દિયા ઔર મહા-રિષીને રાજાકો ય્હે સન્યાસી સાજ દિયા.

[સબ વિશ્વામિત્રકો સમઝાતે મનાતે હયઁ.]

Sad autumn winds—Air.

સબ—ઓ સ્વામી! ઓ હામી! દીનકે સરદાર,
કુછ રહમભી તુમ લાવો હમ પર માન લો દાતાર!
જાન લો, સબ માલ લો, હમ લોગ હયઁ તૈયાર,
તુમ જાન પર રાજાકે મત જિનહાર દો આઝાર!
ફૂંક દો હમ સબકો, ડાલો આપ દેકર માર,
રાજ દો રાજનકો હય ય્હે બાર બાર પુકાર!

વિશ્વામિત્ર—અય લોગો, મુઝે કયા કહતે હો? રાજાકો નહીં સમઝાતે! ય્હે કયૂં અપની હટસે બાજ નહીં આતે! ય્હે લેં, તો મયઁ

દેનેપર રાજી હૂં. [સબ હરિશ્ચંદ્રકો મનાકે બાજ આને યા સાથ જાનેકો અર્જ કરતે હયેં]

ભયરવી—સરગમ.

સબ—જાવો નહીં હમકો છોડકે, આસકો તોડકે,
બિનતી માંગે નાથ, હાથ હમ જોડકે—જાવો.
રાજી કર લેંગે રાજાજી, રિષીકો પાંવ પડ,
જર દેકર; ઘર દેકર; સર દેકર; હર ઔસર.
સાથ હમેં યા તો લો, જાવો નાહીં, જાવો ના માયાકો મોડકે—જાવો.
સમ્પૂરણ સુખ સમ્પત સારી, જાન પ્રાણ સબ હેચ,
જાન, માલ યેહ કૌન કામકો? રાજ તેરે તાજ બિના આજ,
હરકી યારીસે, તાબ્એદારીસે, આહો જારીસે, સંકટ ભારીસે,
અયસી ઝુવારીસે, વારેંગે હમ આપ પર.—જાવો.

હરિશ્ચંદ્ર—નહીં ભાઈયો, હટ ન કરો, હટ ન કરો. પ્રધાન, સયનાપતિ, જબસે આજતક તુમને હમારી સેવા કી, આજસે નગરબાસીયોં સમેત રિષીકી સેવા કરો. સારી પ્રજાકો સમઝા દો, કોઇ મેરે લિયે દુખી ન હો, ન કોઈ મેરે સાથ આય.

મુરબ્બઅ.

પ્રધાન—આરામમેં તો આપકે મયેં સાથ રહા હૂં,
તકલીફ જબ આઇ તો મયેં હટ જાવૂં, જુદા હૂં?
લઅનત હય મેરી જાતપે અયસા જો મયેં ચાહૂં.
કિસ્મત ખુલે, જો હકસે ગુલામીકે અદા હૂં,
અરમાન યેહ દિલમેં હયેં કે મયેં તુમ પ ફિદા હૂં।

વિશ્વામિત્ર—તુમ લોગ રાજકે પ્રધાન, રાજકે સયનાપતિ હો, ફકીરી હાલમેં ઇનકે સાથ તુમારા કયા કામ?

મુરબ્બઅ.

સયનાપતિ—આરામમેં તો કામમેં આનેકો બહુત હયેં,
દૌલત હો તો ફિર જાન લડાનેકો બહુત હયેં.
મતલબકે લિયે યાર કહાનેકો બહુત હયેં,
ખા જાનેકો ઔર બાત બનાનેકો બહુત હયેં.
દેતે હયેં બુરે વક્તમેં જો સાથ, વહ હમ હયેં,
ઉલફતસે ઉઠાતે જો નહીં હાથ, વહ હમ હયેં.

નક્ષત્ર—ગુરૂજી, પ્રધાન ઔર સયનાપતિકો બેફિક્રે જાને દો; મયેં જયસા વયસા દોનો કામ દેખ લૂંગા.

વિશ્વામિત્ર—(ગુસ્સેસે) ચુપ!

પ્રધાન—(રાજાસે) પ્રિથીનાથ, ઇતની મરજી કરો!

હરિશ્ચંદ્ર—હમારી મરજી માનોગે?

પ્રધાન—કોટ જન્મ તક ઔર હજાર બાર સૌગંદ ખાકે.

હરિશ્ચંદ્ર—તો મેરી મરજી હય, કે કોઇ મેરે સાથ ન આય. તુમ સબકે સબ રિષીકી સેવા કરો. સબકો મેરી ઉસ દુહાઇકી, કે જિસ દુહાઇકો આજ તક તુમ લોગ માન્તે આયે હો; સૌગંદ હય, કે ન કોઇ સાથ આવ, ન પ્રજાકો આને દો. તુમ સબકો મેરા આખરી સલામ હય, કિસીકી યેક કોડીભી લેના હરામ હય!

સબ—હાય! હાય! અફસોસ!

Jeremiah blow the fire Puff, Puff, Puff.—Air.

હરિશ્ચંદ્ર, તારામતિ, રોહિત } અય સ્વામી, અબ જાતે હયઁ હમ, દો જાનેકા ફરમાન.

વિશ્વામિત્ર—જાવો, હટકા ફલ પાવો અપને જાકે, હો હયરાન!
ઇશ્વર તુમકો મેરી બાતોંકા જલ્દી દે કુછ ગ્યાન.

હરિશ્ચંદ્ર, તારામતિ, રોહિત } રાજી હયઁ હમ ઉસ મરજી પર જો દિખલાયે ભગવાન.

સબ—ઓ મયાલુ જગતનાથ! હાય! હાય! હાય!
આજ હમ હુવે અનાથ! હાય! હાય! હાય!
રનમેં, બનમેં તેરા સાથી દીનાનાથ હો!
હામી હો તેરી અય નામી! સત્યતા!

[હરિશ્ચંદ્ર, તારામતિ ઔર રોહિત સબકો નમસ્કાર કરતે હયઁ, સબ દોજાનૂ હોકર અફસોસ કરતે હયઁ. રોહિત ચિલ્લાતા હય, વિશ્વામિત્ર હારકે આશ્ચર્ય હોતે હયઁ, નક્ષેત્ર ઘબરાતા હય.]

પહલા બાબ તમામ હુવા.

બાબ દૂસરા—દિખાવ પહલા.

શહરસે દૂર વીરાના.

[હરિશ્ચંદ્ર, તારામતિ ઔર રોહિત જોગિયા લિબાસમેં ઇશ્વરકો યાદ કરતે હુવે આતે હયેં.]

જોગિયા અસાવરી—ગઝલ.

સબ—

ગુજર હય દસ્તે ગુર્બતમેં, વતનસે હય સફર અપના,
તુહી વાલી હય અયસી બેકસીમેં દાદગર અપના—ગુજર.
ન દૌલતકી તમન્ના હય, ન ખ્વાહિશ હય હુકૂમતકી,
યહ ખ્વાહિશ હય કે તેરી યાદમેં દિન હો બસર અપના—ગુજર.
તુઝીસે કામ હય અવ્વલ, તુઝીસે કામ આખિરકો,
ન કામ આયેગી દુનિયા યહે, ન હોગા માલો જર અપના.—ગુજર.
હમેં તૌફીક દે દુનિયાકે સદમોંકે ઉઠાનેકી,
યહી 'તાલિબ' હયેં તુઝસે હમ, યહે મકસદ આય બર અપના.—ગુજર.

તારામતિ—પ્રાનનાથ, નગ્રસે બહુત દૂર, થકકે ચૂર યહાંતક આ પહુંચે. યહે સ્થાન મનોરંજક, બ્રિક્ષકી છાંહ; સામને તાલાબ હય, યહીં થોડી દેર બિસ્રામ લેં તો આગે ચલેં.

હરિશ્ચંદ્ર—પ્રિયા, પ્રજાસે જો છૂ ખુશ; જાન બચા; મુંહ છિપા; છિપે રસ્તે નિકલ ન આતે, પ્રધાનકો પત્ર ભેજ સૌગંદ ન દિલાતે, તો કદાચ હમ આને ન પાતે, નગ્રબાસી વાવયલા મચાતે, બિલગ જાતે ઔર રો પીટકે હમારે મનકો બહુત દુખાતે! કદાપિ લોગ મનકે જલનસે રિષીકો કુછ બુરા ભલા સુનાતે; બિગર જાતે ઔર રિષી રાજ શ્રાપ દેતે, તો બડી મુશ્કિલ હો જાતી, કુછભી બન ન આતી.

રોહિત—માતા, પિતા, મેરે તલવે સૂજ ગયે! પાંવ બહુત દુખને લગે! ઇતની દૂર હમ કભી ચલે ન થે!

હરિશ્ચંદ્ર—પ્યારે પુત્ર, ધીર ધરો, સબ્ર કરો. બાલ અવસ્થામેં જો દુઃખ સહોગે, તો બડે હોકર દુઃખિયા લાચારકા દુઃખ બહુત પહચાનોગે.

તારામતિ—પ્રાનનાથ, આપ જરા આરામ કરો, રોહિતકો સમ્ભાલો. મયૈં પેરસે ટૂટે હુવે ફૂલ મેવે એકઠ્ઠે કરકે ધો લાવું, રોહિત ભૂખા હોગા. આઠ પહર બીતે આપનેભી મુંહપર પાની તક ન ડાલા, અબ કુછ જલ પાન કરો. અફસોસ! મેરા બચ્ચા ઘર હોતા, તો અબતક કઇ બાર ખા ચુકતા, આજ અભીતક યેક દાના નસીબ નહીં! [તારામતિ જાતી હય, હરિશ્ચંદ્ર તારામતિકી તઅરીફ કરતા હય.]

ઘનાક્ષરી છંદ.

હરિશ્ચંદ્ર—

સચ્ચા વહ ચાકર, જો ચુસ્ત રહે સેવામેં, ચાકરકો કામમેં લગાયે પહચાનિયે,
સચ્ચા વહ ભાઇ, જો દુખમે નહીં ભાગ ચલે, ભાઇકો આફતકે આયે પહચાનિયે.
સચ્ચા વહ મિત્ર, રહે સંકટમેં સંગી જો, ગરજ પરે મીતકે જનાયે પહચાનિયે,
સચ્ચી વહ નારી, જો સુખ દે લાચારીમેં, નારીકી યારી દુખ આયે પહચાનિયે.

[તારામતિ કઇ ફૂલ હાથમેં લિયે હુવે આતી હય.]

ચર્ચરી છંદ.

તારામતિ—લીજિયે અય નાથ, ફૂલ, અપના યહી અહાર હય,
જીવકા અબ રહે હય, જીવનકા યહી આધાર હય.

[ફૂલકો રાજાકે પાસ રખતી હય.]

રોહિત—પિતાજી, કયા અબ ઘરકો કભી ન ચલોગે?

હરિશ્ચંદ્ર—નહીં બેટા.

તારામતિ—લો રહે ખાવ. [તારામતિ, રોહિતકો ફૂલ દેતી હય, વ્હો ખાતા હય. વિશ્વામિત્ર આતા હય, રાજા વ રાની ઉઠકે પ્રનામ કરતે હયૈં.]

હરિશ્ચંદ્ર / **તારામતિ**—મહારાજ, પા લાગૂં. [વિશ્વામિત્ર જવાબ ન દેકર ગુસ્સેસે તકતા હય.]

હરિશ્ચંદ્ર--(ઠહરકે) સ્વામી, અયસી જલ્દી આને; કષ્ટ ઉઠાનેકા કયા કારણ?

વિશ્વામિત્ર--કારણ? મેરી કષ્ટકા કારણ ખુદ તૂ ઔર તેરા હટ હય! તૂ તો મુંહ છુપાકે યહાં ચલા આયા, ઔર વહાં શહર ભરમેં બલવા મચા, રોના પીટના હો રહા થા! કયા તૂ ફસાદ કરાના, મેરે નામકો અયબ લગાના ચાહતા હય?

હરિશ્ચંદ્ર--રાજ-રિષી, મયૈંને પ્રધાનકો પત્ર ભેજા ઔર પ્રજાકે સમાધાન રહનેકા ઠીક ઉપાય કર દિયા હય. આપકે તેજ ઔર બલકે આગે કૌન ફસાદ ઉઠા સકતા; કૌન જુબાન હિલા સકતા હય?

આપ નિશ્ચિંત હો રાજ કાજ સંભાલો, પ્રધાન; સયનાપતિ સબ આપકી આગ્યા તન, મન, ધનસે બજાયેંગે.

વિશ્વામિત્ર—ખયર! જો અયસા હય તો દેખા જાયગા; પર અબ યેહ બતાવ કે મુહર લેને મયેં કિસ દિન આવૂં?

તારામતિ—કૃપાનિધાન, દો રોજકે મારે પીટે અભી જરા હમ સાંસ લેને બયઠે થે. અબ ગિરતે પરતે જલ્દ કાશી જાયેંગે,—

હરિશ્ચંદ્ર—ઔર વહાં જાકે મિહનત મજદૂરી કર આપકા દેન ચુકાયેંગે.

વિશ્વામિત્ર—અરે પર કબ? કિસ દિન? મહીના, દો મહીના, ચાર મહીના, કુછભી ઠીક કહો ન! ક્યૂં રાની?

તારામતિ—અય સ્વામી, ઇસ દાસીકો અબ રાની કહના નહીં સજતા. યેહ નામ તઅના ઔર યેહ લફ્ઝ મસ્ખરી મઅલૂમ હોતી હય. અબતો તારા રાની એક ચકરાનીસેભી બદતર હય!

વિશ્વામિત્ર—ખયર! ઇસસે હમેં ક્યા. બસ એક મહીનેકી મુહલત મયેં દેતા હૂં. મહીને બઅદ અપના મુહર લૂંગા, ન મિલા તો શ્રાપ દૂંગા. (સોચકે) પરંતુ જો તુમ કહીં ચલદો તો મયેં ક્યા કરૂંગા? મયેં અપના આદમી તુમારે સાથ રખ્ખૂંગા. (પુકારતા હય) નક્ષેત્ર? નક્ષેત્ર? [નક્ષેત્ર ઝૂમતા આતા હય.]

નક્ષેત્ર—આગ્યા મહારાજ.

વિશ્વામિત્ર—કહાં થા? ક્યા કરતા થા?

નક્ષેત્ર—જરા પેટકી પૂજા કરતા થા.

વિશ્વામિત્ર—યેહ હરિશ્ચંદ્ર મેરા દેનદાર હય. હજાર મુહર ઇન્સે જયસે યેહ દે ઔર જયસે બન પરે વસૂલ કરના. જહાં યેહ જાય વહાં જાના, અગર ઢીલ કિયા તો મેરે કોપકા ફલ ચખના પરેગા! (કાનમેં) ઔર જો મયંને કહા હય વ્હોભી યાદ રખના, (હરિશ્ચંદ્રસે) હરિશ્ચંદ્ર, યેહ ગરીબ, ભોલા અહમક તુમારે સાથ રહેગા, સેવાસે ઇસે સુખી રખના, ઇસસે ધુર્તપના ન કરના. આપ દુખ ઉઠાના તો ઉઠાના, પર ઇસકા જી ખબરદાર! ન દુખાના!

માલકોસ—ગત.

હરિશ્ચંદ્ર—માના સ્વામીકા ફરમાના હમને માના મોતી.
આલમકી આફતસે દહશત ક્યા?
જો હરકી બાજી ખેલેગા, સો પાસા ગમકા લે લેગા,
દુનિયામેં દુખ વ્હો ઝેલેગા
દરિયામેં ડૂબેગા, હોગા જિસકો લાના મોતી.—માના.
મર્દ હો દર્દસે સર્દ કયસે?
હિમ્મત હય જિસકી મર્દાના, ઉસકે હર આંસૂકા દાના,
હય પહચાના મોતી.—માના.

વિશ્વામિત્ર--અચ્છા, મયઁ જાતા હૂં. (ખુદસે) વાહરે તુમારી ઢિઠ્ઠતા! [વિશ્વામિત્ર જાને ચાહતે હયઁ, નક્ષેત્ર રોકતા હય.]

નક્ષેત્ર--આપતો ચલે; પર મેરે ખાને પીનેકા કયા ઠિકાના?

વિશ્વામિત્ર—જ્હો આપ ખાય ઔર તુઝે ન ખિલાય, વ્હે તૂને કયસે જાના?

નક્ષેત્ર—અયસી બિપતમેં ભી જ્હો આપ સ્વાર્થિ ન હો, વ્હે કયસે આપને પહચાના?

ઘનાક્ષરી છંદ.

વિશ્વામિત્ર--તારાકી તેજીસે ચંદ્ર નહીં છુપે કહીં,
સૂર્ય નહીં છુપે કહીં બાદલકે સાયેસે.
રનકે મયદાન બીચ બીર નહીં છુપે કોઇ,
છુપે નહીં ભાગ, માથ તિલકકે લગાયેસે.
ચંચલ ચિત ચોર છુપે ચિતવન નહિ નારીકી,
પ્રીત ઔર કસ્તુરી છુપે નહીં છુપાયેસે.
જો નર હો દાની, દાતાર, ઔર સાહસી,
"તાલિબ" વ્હ છુપે નહીં આફતકે આયેસે.

નક્ષેત્ર--બહુત અચ્છા. આપ સિધારિયે, દેખા જાયગા.

[વિશ્વામિત્ર જાતા હય, હરિશ્ચંદ્ર, તારા ઔર રોહિત બયઠતે હયઁ, નક્ષેત્ર સબકો ધમકાતા હય.]

નક્ષેત્ર--અરે ઓ દેનદારો! પહલે મુઝે જરા પહચાન લેના! મયઁ કુલીન બ્રહમણ જગત પ્રધાન, મેરા નામ શ્રી મહારાજ પંડિત વિદ્યાદત અગરધત જોશી!

હરિશ્ચંદ્ર--અય ભાઇ, મનુષ્ય જાતકો રાજી રખના, અગ્ની ઓર બ્રાહ્મણકા સન્માન હમારા ધર્મ હય.

[નક્ષેત્ર તીનોકો ઝૂટમૂટ દમ દેતા હય.]

સવૈયા છંદ.

નક્ષેત્ર--વેદ, પુરાન સમાન સમઝકે આગ્યા મેરી સીસ ચઢાના,
કરના મત અપમાન મેરા, કોમલ મનકો મેરે ન દુખાના!
ખટરસ ભોજન; ભાત; કઢી. ચુરમેકા લડડૂ રોજ ખિલાના,
પાપર જો હમકો ન મિલા, તો હોગા તુમકો આપરૂ ખાના!
પૂજા, સેવા કરકે મેરે ચરણુ કમલ પર માથ ઝુકાના,
ભાંગ પિલાના, ટાંગ દબાના, પંખા કરના, સેજ બિછાના,
રત્તીભર હો કષ્ટ ન મુઝકો, ફૂલકા હૂં નાજુક મયઁ અઢાના,
ભાગ ન જાના છોર મુઝે જબતક ન રિણીકા [illegible] ચુકાના!

તારામતિ—ભાઇ, તુમારી સેવાકો હમ તન મનસે તૈયાર હયૈં કારણુ કે તુમારે દેનદાર હયૈં; પરંતુ હમ ભિખારી; ય્હે ઉજ્જાર બન હય, ખટરસ ભોજનકા યહાં મિલના કઠન હય.

[હરિશ્ચંદ્ર ફૂલ દેને ચાહતા હય.]

હરિશ્ચંદ્ર--લો ય્હે ફૂલ હાજિર હયૈં, આપભી ખાવ.

[રોહિત ફૂલ દેતે રોકતા હય.]

રોહિત--પિતાજી, ય્હે ફૂલ તો મેરે હયૈં, ઇંસે ક્યૂં દેતે હો?

હરિશ્ચંદ્ર--બેટા, બ્રાહ્મણુ ભૂખા હો, તો પહલે ઉસે ખિલાકે તબ આપ ખાના; યહી અપના ધર્મ હય. (નક્ષેત્રસે) લો ભાઈ, ઇસે લો.

નક્ષેત્ર--(ગુસ્સેસે) મયૈં બયલ હૂં યા બકરી! રાજા હોકર બ્રાહ્મણુકો ઘાસ ખિલાતા હય?

તારામતિ--તો ઔર યહાં કયા પાવોગે? ઔર કયા ખાવોગે?

સિંધુરા--નકટા.

નક્ષેત્ર--

ખાવું મયૈં માવેકા મલીદા, ખાવું મયૈં મોતી-ચૂર લારવા.-ખાવું.
ખાવું મયૈં પૂરી, બાસૌંધી વ ખસ્તા કચૌરી,
ખાવું મયૈં શકરપાલા દો-સેરા.-ખાવું.
ખાવું મયૈં સિખરન સુતરફેનિ, રેવરી, મલાઇ,
ખાવું મયૈં મથૂરાજીકા પેરા.-ખાવું.

હરિશ્ચંદ્ર--મહારાજ, ઇસ બનમેં અયસા ભોજન મિલના તો બહુત કઠન હય. બસ્તીમેં ચલેંગે તો યથા શક્તિ સેવા કરેંગે.

નક્ષેત્ર--તો ચલો જલ્દી. આગે કિસી ગાંવમેં કુછ ઉપાય કરો, ઔર ન દેના હો તો ના કહો; મયૈં અભી ચલા જાઉં, તુમ્હેંભી બખેરૂસે બચાવું.

હરિશ્ચંદ્ર--ચલો મહારાજ, ચલો, ક્રોધ ન કરો. બચન દેકર ના કયસે હો? [હરિશ્ચંદ્ર, તારામતિ ઔર રોહિત ચલતે હયૈં, નક્ષેત્ર સબકી ધૈર્યતાકો દેખકર આશ્ચર્ય હોતા હય.]

બાબ દૂસરા—દિખાવ દૂસરા.

ગૌમુદી નદીકા કીનારા.

[કાશિકે યાત્રાસે યાત્રી લોગ ફિરકે નદીકે તીર ભજન કરતે આતે હયઁ.]

બિહાગ—પદ.

સબ સાધૂ—હમેશા હર નામ ભજતે રહો.—હમેશા.
સજન સંગત સંતકી સજો.
જો કરે સો ભરે, ભય હરે, જો ડરે તો તરે.
બિસર જા મત ફાંસ જમકો--હર નામ.
ડર હવસસે, કર નફસસે દુશમની,
મનકી, તનકી, ધનકી, મોહની, હય ફની.
ભર જવાનીમેં લે ગલે કફની,
જિન્દગાની ચાર દિનકી ચાંદની.
કલ અજલકી હય બની, સરપે ચાદર હય તની,
જલ્દ કરકે નેક કરની છોરો, તોરો, દમકો.--હર નામ.

[દો યાત્રીકે સિવા સબ જાતે હયઁ.]

૧ યાત્રિ--ભૈયા, આવો ઇસ નદીકે તીર બયઠકે જપ કરલેં તો આગે ચલેં. અબ ઘર બહુત દૂર નહીં, જલ્દી કરના જુરૂર નહીં.

૨ યાત્રિ--બયઠો ભૈયા, પરંતુ મેરા જીતો બાલ બચ્ચેમેં બહુત લગા હય. કબ જાવું, કબ દેખું ઔર ચિન્તા મિટાવું!

૧ યાત્રિ--ચલો અબ દેર કયા. જલ્દીસે માલા જપો ઔર ઉઠ ખરે હો. [નદીકે યેક કિનારે બયઠકે દોનો માલા જપતે હયઁ. હરિશ્ચંદ્ર, તારામતિ, રોહિત વ નક્ષેત્ર આતે હયઁ, રોહિત થકનેસે લંગરાતા હય, તારામતિ ઉસે સંભાલતી હય.]

સુખદા છંદ.

હરિશ્ચંદ્ર--
ધરો ધીર બેટા, અધીરે ન હો, ધીરે ધીરે ચલો, તીરે નદીકે આવો.

રોહિત--
પરે પગમેં છાલે, નહીં પાંવ ઉઠતે, થકા ચલતે ચલતે, કરૂં કયા બતાવો!

તારામતિ—
પવન, છાંહ, નદીમેં નિર્મલ હય પાની, નદીકે કિનારે જરા બયઠ જાવો.
[તારામતિ વ રોહિત બયઠતે હયૈં.]

નક્ષેત્ર—
અરે ગાંવ ઢૂંઢો કહીં એવકૂફો! મુઝે ભાંગ બૂટી કહીંસે દિલાવો.
[હરિશ્ચંદ્ર યાત્રિયોંકે પાસ પૂછને જાતા હય.]

હરિશ્ચંદ્ર—
અય ભાઇ, કરે જાકે મજદૂરી મિહનત, કોઇ ગાંવ નજદીક હો તો બતાવો?

૧ યાત્રિ—નહીં પાસ બસ્તી,

હરિશ્ચંદ્ર—હય નજદીક કાશી?

૨ યાત્રિ—યહાંસે અભી કોસ બારહ હય, જાવો.

નક્ષેત્ર—હરિશ્ચંદ્ર, ઇધર કહીં બસ્તી નહીં ઔર કાશી દૂર હય, અબ મયૈં કયા ભૂખા મરૂં? ઇન યાત્રિયોંસે કુછ માંગ લા ઔર મુઝે ખિલા.

હરિશ્ચંદ્ર—ભાઇ, હાથ પગ સલામત હોતે ભીખ માંગના ભલા નહીં, પેટ ભરનેકો બનકા ફૂલ કુછ બુરા નહીં.

૧ યાત્રિ—(દૂસરેસે) ભાઇ, જપ તો કર ચુકે, આવો; કુછ જલ પાન કર લેં તો આગે ચલેં.

૨ યાત્રિ—અચ્છા. [બત્તા બાંધા હુવા ખોલ કર દોનો ખાતે હયૈં, નક્ષેત્ર, યાત્રિયોંકે પાસ જાતા હય, ઔર કુછ ખાનેકે લિયે તાલમેલ કરતા હય.]

નક્ષેત્ર—નમસ્કાર ભાઇયો, નમસ્કાર.

૨ યાત્રિ—નમસ્કાર મહારાજ, નમસ્કાર.

નક્ષેત્ર—આપકા કિધરસે આના, કહાં જાના હોગા?

૧ યાત્રિ—હમ દોનોં ચચેરે ભાઇ, અયોધ્યા બાસી, કાશીસે આતે; અયોધ્યાકો જાતે હયૈં.

નક્ષેત્ર—મયૈંભી અયોધ્યાસે આતા હૂં, આપકો મયૈં કુછ પહચાનતા; કુછ જાનતા હૂં: આપકા નામઃ—

૧ યાત્રિ—જમનાદાસ.

નક્ષેત્ર—હાં, હાં, જમનાદાસ! જમનાદાસ! મેરે મુંહમેં થા પર યાદ નહીં આતા થા. આપકે પિતા, બ્હો દેખોતો સહી; ભલાસા નામ હય. અરેરેરે! ભાંગ બિન મેરી તો સુદ્ધી જાતી રહી હય! ઉનકા નામઃ—

૧ યાત્રિ—અમરદાસ.

નક્ષેત્ર—અમરદાસ ! અમરદાસ ! કમબખ્ત જબાન પર આકે અટકા થા. ભાઈયો, મયૈં તો તુમારે પરોસમેં રહતા થા.

૧ યાત્રિ—હનૂમાન ગલ્લીમેં ?

નક્ષેત્ર—હાં હાં, વહીં. વહીં. તુમ મુઝે પહચાનતે નહીં ?

૧ યાત્રિ—મુઝે તો યાદ નહીં. (દૂસરેસે) ભૈયા, તુમ પહચાનતે હો ?

૨ યાત્રિ—નહીં ભાઇ, હમ તો નહીં જાનતે !

[નક્ષેત્ર ઝુટ બાતેં બનાતા હય.]

નક્ષેત્ર—અજી હમ ઢોલ બજાતે થે, તુમ ભજન ગાતે થે, હમ તુમ સરજુ નદીમેં નહાને જાતે થે, ભૂલ ગયે ?

૧ યાત્રિ—ભાઇ, તુમકો કુછ ખબર હય; મેરા ઘર, મેરી સ્ત્રી, મેરા પુત્ર, સબ અચ્છે તો હયૈં ?

નક્ષેત્ર—અરે યાર ! ક્યા બતાવું ! ઇસ સાલ બર્ખા બહુત હુઈ, તુમારા ઘર તો ગિર ગયા !

૧ યાત્રિ—ગિર ગયા ? ક્યા મેરે બેટેને મરમ્મત નહીં કરાઇ ?

નક્ષેત્ર—બેટા તો બેચારા પહલેહી પરલોક સિધારા !

[દોનો યાત્રિયોં ચોંકતે હયૈં.]

૧ યાત્રિ—બેટા ? આં ! વ્હે કયસે ?

૨ યાત્રિ—મેરા કાશીનાથ મર ગયા ? કયસે ? અરે કયસે ?

નક્ષેત્ર—અપની માકે શોકમેં. [દોનો યાત્રિયોં ફિર ચોંકતે હયૈં.]

૧ યાત્રિ—માકે શોકમેં ? અરે ક્યા મેરી સ્ત્રીભી મર ગઇ ?

નક્ષેત્ર—હાં, વ્હોભી ગુજર ગઇ !

૧ યાત્રિ—વ્હે કયસે ?

નક્ષેત્ર—તુમારી બેટી નદીમેં નહાને ગઇ થી; સો ડૂબ ગઇ, ઉસકો બચાને ગઇ થી. [હાલ સુનકર દોનો રોતે હયૈં, નક્ષેત્ર ભત્તા બેફિક્ર ખાતા હય.]

૨ યાત્રિ—(રોકર) અરે ભગવાન ! સ્ત્રીભી ગઇ ઔર બેટીભી ! મેરા તો બેરાહી ડૂબા ! સારા ઘર ઉજ્જર ગયા ! (દૂસરેસે) ચલો ભાઇ, જલ્દી ચલો.

નક્ષેત્ર—અરે ભાઇ, હુવા સો હુવા; જરા કુછ ખાકે પાની તો પીકર જાવ !

૨ યાત્રિ—ના ભાઇ, ખાના પીના ચુલ્હેમેં જાય, અબ ખાના દાના કિસે ભાય ! [દોનો યાત્રિયોં ભત્તા છોરકર રોતે રોતે જાતે હયૈં, નક્ષેત્ર ખુશ હોકર હરિશ્ચંદ્રસે કહતા હય.]

નક્ષત્ર--દેખા? પાપી દુનિયામેં ચલનેકા ય્હે રસ્તા હય. "ઘી ખાના શક્કરસે; તો દુનિયા ચલાના મક્કરસે!" લો ભત્તા તો બહુત હય; થોડ઼ા તુમભી ખાવ, અયસા ન હો કે મેરા દેના ચુકાયે બિન ભૂખે મર જાવ.

હરિશ્ચંદ્ર—ભાઇ, લાખ જાન જાય તો જાય, પર અયસે હરામકે માલકો ય્હે સેવક કભી હાથ ન લગાય!

શીર્ષા છંદ.

તારામતિ—અબ નાથ, બિલમ નહિ કરિયે, ચલિયે; આગે પગ ધરિયે.

હરિશ્ચંદ્ર—(નક્ષેત્રસે) હય થાહ નદીમેં ભાઇ, હલકે ચલ પાર ઉતરિયે.

નક્ષેત્ર—ચલૂં કયા! ખાને નહાને બગયર મરૂં? ઠહર, મયઁ નદીમેં નહાકે ય્હે ભોજન ખાકે તબ ચલૂંગા. (રોહિતસે) ચલ બે છોકરે, મયઁ નહાવૂં, તૂ મેરા કપડ઼ા ધોકર લા. [રોહિત ડરતા હય.]

તારામતિ—ય્હે બાલક નાદાન હય, કામ ધામસે અંજાન હય. ચલો, મયઁ ચલતી હૂં, જો કહો સો કામ કર દેતી હૂં.

નક્ષેત્ર--તૂ મુઝે નદીમેં ઢકેલ દે તો? ય્હે છોકરા મેરે સાથ રહેગા તો તુમ ભાગ ન સકોગે, નહીં તો કહીં ચલ દોગે! (રોહિતસે) બચ્ચા, ચલતા હય યા ખિલાવું મલીદા?

[નક્ષેત્ર, રોહિતકો મારતા હય, વ્હો રોતા હય.]

હરિશ્ચંદ્ર--ભાઇ, અંજાન બાલકકો ન મારો, ઇસને કયા બિગાડ઼ા હય?

નક્ષેત્ર--બિગાડ઼ા નહીં તો દેના ચુકાવ! યા ન દેના હો તો ના કહો, મયઁ ચલા જાવુ'!

તારામતિ--(રોહિતસે) બેટા, જાવ, બ્રાહમણકી સેવા સવાબ હય. (નક્ષત્રસે) ભાઇ, ઇસ્સે કુછ ભૂલ હો તો ક્ષમા કરના.

નક્ષેત્ર—ક્ષમા ઔર સમા મયઁ યેક નહીં જાનતા.

[નક્ષેત્ર નહાનેકે લિયે રોહિતકો ધક્કા દેકર સાથ લે જાતા હય, હરિશ્ચંદ્ર રંજ કરતા હય.]

અસાવરી--પદ.

હરિશ્ચંદ્ર—

બાદલ, પાનીકે બદલ સર મેરે અગનકો બરસાય હય,
તારે પથ્થર બન પડ઼ે, ચાંદની જલન નઇ નિત લાય હય.
ફૂલોં પર જો પગ ધરૂં તો વહીં વહ કાંટા હો જાએ હય,
જલમેં રહકે જલ મરૂં, પર મુઝે અજલ મેરી નહીં આય હય.

બયત.

તારામતિ—બુરા સમય જબ આય, બાજ઼ પર બકલા ઝપટે,
જબ કિસમત ફિર જાય, બાઘકો બકરી ડપટે!

હરિશ્ચંદ્ર--સચ હય, પરંતુ અયસે મહા પૂર્ણ રિષી વિશ્વામિત્ર મેરે સાથ અયસી હટ-ધર્મી કરતે હયેં, ઇસકા કારણ સમઝ નહીં પડ઼તા! બચનકી આનમેં મયેંને રાજકા નામ લિયા, રિષીને સ્વીકાર કિયા, તો બાતકી નિબાહકો હવાલે કર દિયા, ફિરભી મુહરકે વાસ્તે ઇતની તકલીફ઼! [નક્ષેત્ર; નદીમેં નહાકે ઝૂઠ બડ઼બડ઼ાતા હુવા આતા હય.]

દોહરા.

નક્ષેત્ર—રામ નામકી લુટ હય, લુટ સકે તો લુટ,
અંતકાલ પચ્છતાયગા, જબ તન જાવે છૂટ.
ઇસ જગમેં જનમાયકે, અય ભગવત કિર્પાલ!
પીનેકો દે ભાંગ તૂ, ખાનેકો તર માલ.
[રોહિત ધોતી જમીનસે લથડ઼તી હુવી લેકર આતા હય, નક્ષેત્ર ગરમાતા હય.]

*ક્યૂં રે લડ઼કે! સુઝતા નહીં? મેરા વસ્ત્ર ધૂલમેં મિલાતા હય?
[નક્ષેત્ર, રોહિતકા કાન મલકર ધોતી છિન લેતા હય, રોહિત માંકી ગોદમેં જાકર રોતા હય.]

રોહિત—માતા! પિતા! દેખો નાહક઼ મુઝે મારતા હય! મયેંને ઇસકા ક્યા બિગાડ઼ા હય? હે ભગવાન!

મુસદ્દસ.

હરિશ્ચંદ્ર—(નક્ષેત્રસે) અય ભાઈ, ન મારો ઇસે, નાદાન હય બચ્ચા!
ક્યા જાને કિસી બાતકો, અંજાન હય બચ્ચા!

તારામતિ—આપ અપનીહિ તકલીફ઼સે હયરાન હય બચ્ચા!

નક્ષેત્ર—(ચિઢ઼કે) નાદાન હય! બે ધ્યાન હય! મસ્તાન હય બચ્ચા!
મિટ્ટીમેં મિલાતા હય મેરે કપડ઼ેકો ય્હે ડાલ,
ક્યા દામ નહીં ઇસમેં લગે? મુફ઼્તકા હય માલ?

હરિશ્ચંદ્ર—ભાઇ, તુમારે બચ્ચેકો જો કોઈ તુમારે સામને મારે, તો તુમારા દિલ કિતના દુખે? તુમારે દેનદાર હમ હયેં, ન કે નિર્દોષ બાલક! જો કહના હો હમેં કહો.

નક્ષેત્ર--તુમ્હેં દયા, બચ્ચે પર મયા હો તો મેરા કહા કરો; રિષીકે મુહરસે મુકર જાવ, ઔર કષ્ટસે છૂટકે મુઝેભી પીડ઼ાસે છુડ઼ાવ. "લેના એક ન દેના દો," ક્યૂં ઝગડ઼ા બઢ઼ાતે નાહક઼કો? લાવ, નહીં તો દેન ચુકાવ!

હરિશ્ચંદ્ર—આગે બઢો, ગાંવમેં જાકે મજદૂરી કર કરાકે તુમ્હારા કર્જ અદા કરુંગા. [સબ ઉઠ ખરે હોતે હયૈં.]

નક્ષેત્ર--તો ચલો કિસી તરહ ચલોભી! [હરિશ્ચંદ્ર, તારામતિ ઔર રોહિત ચલતે હયૈં, નક્ષેત્ર તીનોંકી દ્રિઢ઼તા પર આફ્રીન કરતા હય.]

ભુજંગી છંદ.

(ખુદસે) વહી આદમી દેવતા નામ પાયે,
ન જો મોહ માયામેં દુનિયાકે આયે.
ઉજાલેસે હર દીપકો જો દીપાયે,
દિયાકી તરહ્ જાનકો જો જલાયે.
હરિશ્ચંદ્ર હય સાહસી આજ જયસા,
ન હોગા કહીં જગતમેં કોઇ અયસા.
કઇ ફન કિયે, કામ આયા ન કોઇ!
કહીં સાહસી હોગા અયસા ન કોઇ!

સત્યતાકી જય! [સબ જાતે હયૈં.]

બાબ દૂસરા—દિખાવ તીસરા.

જંગલ--અંધેરી રાત.

[વિશ્વામિત્રકી માયાસે, કઇ મર્દુમખ્વાર બનકે માનસ ઇન્સાનકો મારકે ખાનેકી તજવીજમેં આતે હયૈં.]

Maltice Schortish--Air.

સબ--નહિં નહિં નજર આયા કહીં કોઇ નર,
થકે થકે ઢૂંઢકર થકે સરાસર.
આને લગા ચક્કર, હાર ગયે છક કર,
અરે અરે આજ મરે બાટ તક તક કર.
બયઠો જરા ચલકર, ચયન તો લો પલભર,
ઢૂંઢો આકે રાહગીર ફેર રાત ભર.

[સબ શિકારકી તાલાશમેં જાતે હયૈં. હરિશ્ચંદ્ર, તારામતિ, રોહિત ઔર નક્ષેત્ર આતે હયૈં. તીનોં બયઠકે ઇશ્વર પ્રાર્થના કરતે હયૈં, નક્ષેત્ર બયઠકર પાન તંબાકુ ખાતા હય.]

હરિશ્ચંદ્ર, તારામતિ, રોહિત } ઝિંઝોટી--કાફી.

સરજનહારે પ્રભૂ ! નાથ હમારે, તો બિન પતિતન કૌન ઉબારે ?--સરજનહારે.
જો ભવ-સાગર ભાવ ભુલાયે, છિન તોહીસે નહીં ધ્યાન લગાયે,
વાહૂકો નાહીં તૂને બિસારે.--તો બીન.
ગહરી નદિયા, નાવ પૂરાની, ધર્મ પવન બિના પાર ન જાની.
સત્ય સનાતન " તાલિબ " તારે.--તો બિન.

[રોહિત આસમાનકી તરફ આંખ ફ્રાર ફ્રારકે ગૌરસે દેખકર હયરાન હોતા હય, તારામતિ ઉસે પૂછતી હય.]

તારામતિ--ક્યૂં બેટા ? તૂ ઉસ તરફ આંખ ફ્રાર ફ્રારકે કયા દેખ રહા હય ?

રોહિત--માતા, પિતા, દેખો; દેખો વ્હો સુનહરે બિમાન પર, જરાઉ મુકટ પહને કઇ મનુષ્ય ઇશારેસે મુઝે દીલાસા દે રહે હયેં.

[હરિશ્ચંદ્ર ઔર તારામતિ આસમાનકી તરફ તકતે હયેં.]

તારામતિ—કહાં બેટા ! કીધર ?

[રોહીત એક તરફ ઉંગ્લી બતાતા હય.]

રોહિત—વ્હો સામને ! દેખો, લોગ હઁસ્તે ચલે આતે, ફૂલ બરસાતે ઔર છત્રો સિંહાસન દિખાતે હયેં !

તારામતિ—હમેં તો કુછ દિખાઇ નહીં દેતા. પ્રાણુનાથઃ—

રોહિત—અરે દેખો દેખો ! સબકે સબ હમારી જય મનાતે, આશિર્વાદ દેતે ચલે જાતે હયેં !

હારશ્ચંદ્ર—પુત્ર, ભય ન કરો, હરકે સુમરનસે ચિન્તા હરો. (તારામતિસે) અય પ્રિયા, જો દૈવી ચરિત્ર; માયાકે અંધે, જવાન; બુઢ્ઢે દેખ નહીં સકતે, વ્હો દુનિયાકે હર દાગસે પાક બચ્ચોંકો દિખાઈ દેતે હયેં. નિર્દોષ બાલકકો જરૂર હુઇ હય કુછ આગાહી, જો અપને ભવિષ્યકી ભલાઇકી હય પક્કી ગવાહી.

નક્ષેત્ર—અરે ભલા માનસ ! ઇતના કષ્ટ કયૂં ઉઠાતા હય ? કયૂં નહીં હટસે બાજ આતા હય ? અભી સારે દુખસે છૂટ જા, અપના રાજપાટભી પા, રિષીસે ઇતના કહદે, કે મયૈંને સુહર દેનેકો નહીં કહા.

હરિશ્ચંદ્ર—પર મહારાજ, મયૈંને તો બચન દિયા હય.

નક્ષેત્ર—બચનસે ફ્રિર જાતે કુછ જાા હય ?

મુસદ્દસ.

હરિશ્ચંદ્ર—કૌલ પર ઇન્સાન રહતે હયેં જો અપને ઉસ્તવાર,
જાનો માલ અપના ૦હ કર દેતે હયેં વઅદે પર નિસાર.
દેવતાવોંને બદોંસે રંજ પાયા ગો હજાર;
કૌલસે ફિરભી નહીં અપને ફિરે ૦હ જીનહાર.
મર્દ હયેં જો, કબ ૦હ અપની ફેર લેતે હયેં જુબાન ?
જાન દેકર બાત રખતે હયેં, જો દેતે હયેં જુબાન

બયત.

નક્ષેત્ર—યહાં દેખતા કૌન તુઝે હય, સુન્નેકો કૌન આતા હય ?
હરિશ્ચંદ્ર—૦હો, જો ઘટઘટ બ્યાપી ઔર અંતરજામી કહલાતા હય.
તારામતિ—પ્રાનનાથ, રાત કારી, ભારી અંધિયારી, બિકટ બનમેં હમ આન પરે ! [બન માનસોંકે ચિલ્લાનેકી આવાજ આતી હય, રોહિત ડરતા હય. સબ ઉઠતે હયેં, તારામતિ રોહિતકો ગોદમેં દબાતી હય, નક્ષેત્ર વિશ્વામિત્રકી માયાકો ન પહચાનકર ઘબરાતા હય.]

દોહરા.

નક્ષેત્ર—અરે બાપ ! યહ કૌન હયેં ! યહુતો હયેં બયતાલ !
આયા ! બસ બસ આ ગયા મેરે જીકા કાલ !
[નક્ષેત્ર ડરકર હરિશ્ચંદ્રકી પનાહ લેતા હય.]
હરિશ્ચંદ્ર—અય ભાઇ, ઘબરાવ મત, આવો મેરે પાસ,
જબતક મેરી જાન હય, તુમ મત કરો હિરાસ.
[બન માનસ આનકર નક્ષેત્રકો ફરબિહ દેખકર ઉસપર લપકતે હયેં, વ્હો ઘબરાતા હય.]

The servant at 44—Air.

સબ—આદમ ! આદમ ! કિસ્મતસે પાયે હયેં હમને ઇન્સાન !
ઇનકો બલ દેંગે લે ચલકર, કર લેંગે નોશે જાન !
ચંદ—હમ કર કર કર કર તોરેંગે હડ્ડી, ચુસેંગે આંત,
ચંદ—હમ તોરેંગે સરકો તર તર, મારેંગે ઉસપર દાંત.
સબ—ગાલ ! ગાલ ! ફૂલે ઇસકે ગાલ !
ચરબી રોગનકી છાંઇ કયસી ગાલપર !
હમ લેંગે ઇસકે બાલ, હમ લેંગે ઇસકે ખાલ,
હમ નાચેંગે કુદેંગે અયસે હાલપર.—ગાલ.

નક્ષેત્ર—(ડર કર) અરે ! યહુતો મેરેહી ગાલ ઔર ખાલપર લાલ લાલ આંખ નિકાલ તાલ જમા રહે હયેં !

હરિશ્ચંદ્ર—ભાઇયો, યહ બ્રાહ્મણ દૂસરેકી અમાનત, હમારે સરણુગત હય. ઇસે છોર દો, હમ તીનોંકો લે ચલો, બલીદાન દો, યા ખા લો.

દોહરા.

તન અપના નાપાક હય, હાર; માસ વો ચામ,
અચ્છા હય, આ જાય જો ભલે કિસીકે કામ.

બન માનસ—નહીં. સબસે તાજા માલ યેહે બ્રાહ્મણકા હય લાલ. માલપૂવેસા ઇસકા ગાલ, ચાસ્ની જયસી ખાલ. લડડૂસે પેટ, પેરેસી પીઠ. શકરપાલેસા હાત, ગુલાબ-છરીસી લાત. ગુલાબજામન જયસી નાક, ઈસકા માસ મેથી પાક!

નક્ષેત્ર--અય ચાંડાલો! કયા મુઝે હલવાઇકી દૂકાન સમઝ લી! અરે ઓ કાકા! ફાકા ફરાકા કરતે કરતે મયેં તો સૂખા હૂં, મહીનોકા ભૂખા હૂં! પેટ બાદીસે ફૂલા હય, મેરે ઘરમેં ચક્કી હય ન ચૂલ્હા હય.

હરિશ્ચંદ્ર--ભાઇ, મેરે જીતે ઇસ બ્રાહ્મણ પર હાથ ન ડાલો! પહલે મુઝે માર ડાલો, યા ખા લો. [નક્ષેત્ર સબકો મારકે, ખુદકો બચાયા ચાહતા હય.]

નક્ષેત્ર--મહારાજ, ઇનસે સૌગંદ લેલો, મુઝે ન સતાયેં. અયસા ન હો, કે તુમ સબકો ખા પકાકે મુઝપરભી દાંત લગાયેં!

રોહિત—(ડર કર) માતા, કયા મુઝેભી ખા જાયેંગે?

નક્ષેત્ર--હાં તો ફિર કયા? મેરા તન તો નાતવાન હય, ઔર તૂ તો હલવાન હય.

બન માનસ--નહીં. તૂહી ઠીક હય. [બન માનસ નક્ષેત્રપર લપકતે હયેં, વ્હો ઘબરાતા હય, વિશ્વામિત્ર આતા હય, બન માનસ ચલે જાતે હયેં, નક્ષેત્ર; વિશ્વામિત્રકો દેખકર હરિશ્ચંદ્રસે બદલ જાતા હય, સબ રિષીકો નમન કરતે હયેં.]

હરિશ્ચંદ્ર—(વિશ્વામિત્રસે) રિષીરાજ, પા લાગૂં.

વિશ્વામિત્ર—કલ્યાણ હો. (વિશ્વામિત્ર; નક્ષેત્રકો દમ દેતા હય.) નક્ષેત્ર, કયા ઇસી તરહ મેરા દેના ચુકાતા હય?

નક્ષેત્ર—મહારાજ, યેહ ભૂતોંસે કહતા થા, "મુઝે ખાલો, રિષીસે બચાલો!" મયેં મનાતા હૂં, કે પહલે રિષીકા દેન ભર, ફિર જી ચાહે તો મર!

હરિશ્ચંદ્ર—મહારાજ, અયસી જલ્દી કયસે આના હુવા?

વિશ્વામિત્ર--મેરા આદમી ભૂતોંકા ભક્ષ હો ઔર મયેં ન આવું?

હરિશ્ચંદ્ર—મહારાજ, આપકા આદમી મેરે હવાલે થા, મેરે હોતે કૌન ઇસપર હાથ ડાલે થા!

રોહિતં—(વિશ્વામિત્રસે) પિતાજી, ઇસ બ્રાહ્મણકે બદલે હમે ભૂતોંકો દેતેયે, ઔર યહે બાર બાર મુઝે મારતા હય ઔર હમ સબકો સતાતા હય!

નક્ષેત્ર—(વિશ્વામિત્રસે) યહે સુનો! સતાયા! "મયઁ કરૂં ઇસકી ભલાઇ, યહે કરે મેરે આંખમેં સલાઇ," વ્હો મસલ હૂઇ. ઇસ છોકરે, મસ્તીકે ટોકરેને દાંત કાટ કાટકે મેરા હાથ સુજા દીયા!

[ફૂરેઅસે રોતા હય, વિશ્વામિત્ર ઉસેસે આહીસ્તા પૂછતે હયઁ.]

ગીતક છંદ.

વિશ્વામિત્ર—નક્ષેત્ર, તૂને કયા કિયા?
નક્ષેત્ર—ભૂખા મરા, ફાકા કિયા!
વિશ્વામિત્ર—કુછ કામભી મેરા કિયા?
નાદાન કયા રસ્તા કિયા?
યહે ઝૂઠ બોલા યા નહીં?
નક્ષેત્ર—બોલા,—
વિશ્વામિત્ર—અહો કયસે? બતા?
નક્ષેત્ર—ઇસને કહા, "મરતા હું મયઁ,"
લેકિન નહીં અબતક મરા!

વિશ્વામિત્ર—મૂર્ખ! અયસા તો દુ:ખ પરેપર હરયક કહતા હય, ઇસમેં ઝૂઠ કયા હય? (હરિશ્ચંદ્રસે) કયૂં રાજન, સંકટ તો બહુત ઝેલે, પર અબતક રાહપર નહીં આયે!

હરિશ્ચંદ્ર—મહારાજ!

રોલા છંદ.

સંકટ જો પર જાય ઉસે ધીરજસે સહના.
"જા બિધ રાખે રામ, સદા વાહી બિધ રહના."

બયત.

તારામતિ—હર રંજમેં, હર કષ્ટમેં, જંજાલમેં ખુશ હયઁ,
પુરે હયઁ વહી લોગ, જો હર હાલમેં ખુશ હયઁ.

ભુજંગી છંદ.

વિશ્વામિત્ર—યહ શેખી! બહુત અચ્છા, અપનીસિ કરલે,
જા, મરનાહી તૂ ચાહતા હય તો મરલે!

હરિશ્ચંદ્ર—સ્વામીજી, આસીસ દીજિયે. [તીનોં સર ઝુકાતે હયઁ.]

વિશ્વામિત્ર—જાવ, "ધાવ ધાવ, કરમ લિખા સો પાવ."

[સિવાયે વિશ્વામિત્ર સબ જાતે હયઁ, વિશ્વામિત્ર હરિશ્ચંદ્રકી હીમ્મત પર આફરીં ઔર અપની હારપર અંદેશા કરતે હયઁ.]

[જાલા—લહરા.

ઇસ પાપી જગમેં ધન હય અયસે ધર્મી ઇનસાનકા!
ઇસ ધર્મીકા, જિસને દૌલત ધનકા છોરા,
છત્રા સિંહાસનકા છોરા, દુનિયાકે દામનકા છોરા,
લેકિન નહિં સતપનકા છોરા.
સરપર ખેલા, સંકટ ઝેલા, રખ્ખા હય ઇમાનકા, ઇમાનકા—ઇસ.
અબ રચકે દીગર ઢબ કોઇ, ભારી દુખ ડાલૂં અબ કોઇ,
નીકલે જિસ્સે મતલબ કોઇ, મુઝકોભી માને સબ કોઇ,
ઇંદ્રાસનમેં દખ્અવા કરકે; જો આયા, સો પૂરા કરકે,
બાજી જીતું, કિર્તી પાવું, રખ્ખું અપને આનકા, મયેં આનકા.—ઇસ.

[જાતા હય.]

બાબ દૂસરા—દિખાવ ચૌથા.

જંગલ—તુફાન—અંધેરી રાત.

[હરિશ્ચંદ્ર, તારામતિ, રોહિત ઔર નક્ષેત્ર અંધેરેમેં ટટોલતે તુફાનકે ડરસે ડરતે આતે હયેં.]

અલક છંદ.

નક્ષેત્ર—અરે રામ! યહ કયા હયરાની!
ગર્જે બાદલ, બર્સા પાની!
કહાં અરે તીનોં તુમ ભાગે?
પિછે ફિરેં કે નિકલે આગે?

શયલા છંદ.

હરિશ્ચંદ્ર—સિતમ હાય! કયસા યહ અય દાદગર!
અય રાની! ઓ રોહિત! કહાં હો? કિધર?
તારામતિ—કહાં હો? મુઝે કુછ નહીં સૂજતા!
રોહિત—(ડરકર) મુઝેભી નહીં દેખ પરતા પિતા!

[હરિશ્ચંદ્ર ટટોલતે તારામતિકો પકરતા હય.]

હરિશ્ચંદ્ર—અય પ્યારી, પકર હાથ મેરા, ન છોર!

[તારામતિ ટટોલકર રોહિતકો પકરતી હય.]

તારામતિ—અય બેટા, સંભલ! સાથ મેરા ન છોર!

નક્ષેત્ર—અરે મતલબી! તુમ મુઝેભી તો લો,
કહાં હૂં, કિધર હૂં, મુઝે તો કહો?
[બિજલીકે ચમકનેસે, નક્ષેત્ર; હરિશ્ચંદ્રકો પકરકે ધમકાતા હય.]

રૂચિરા છંદ.

બસ બસ મયૈંને ભર પાયા, બસ; અબ હુપરાન ન દૂંગા મયૈં,
તૂ જા આપી આફતમેં પર, અપની જાન ન દૂંગા મયૈં.
નાકોમેં દમ આયા મેરા, કભી ન અબ ઠહરૂંગા મયૈં,
દે દે મેરા દેના જલ્દી, લેકે તબ છોરૂંગા મયૈં!

તારામતિ—ભાઈ, ઈસ બનમેં હમસે કયા બન પરેગા, જો હમ કુછ યત્ન કરેં ઔર દેન ભરેં?

નક્ષેત્ર—નહીં તો બસ કરદે નહીં, ઔર ઝગરા બુરા કહીં!

મુખમ્મસ.

હરિશ્ચંદ્ર—નહીં, હરગિજ નહીં! બનમેં ઉદાસી બનકે ડોલૂંગા.
અઝીયત જો મુઝે દેગા મેરા કરતાર સો લૂંગા.
જલૂંગા, મર મિટૂંગા, જાન દૂંગા, ખ્વાર હો લૂંગા,
જુબાં અપની જો ખોલૂંગા તો મયૈં સચપરહિ ખોલૂંગા.
જહાંતક દમમેં દમ હય, મયૈં ન હરગિજ ઝૂઠ બોલૂંગા.
[રોહિત, હરિશ્ચંદ્રકો દુખી દેખકર રોતા હય.]

દેસ—નકટા.

રોહિત—
કયસે ધરૂં મયૈં તો ધીર, હાય! મા, કયસી કરૂં મયૈં!—કયસે.
બાવાકો દુઃખ મોસે દેખો ન જાવે,
ઉઠતી કલેજેમેં પીર! હાય! મા, કયસી કરૂં મયૈં!—કયસે.

હરિશ્ચંદ્ર—(રોહિતસે) પુત્ર, તું ન ઘબરા. મેરી ચિન્તા ન કર. (નક્ષેત્રસે) મહારાજ, યહે વક્ત સબ પર પરતા હય! ઇશ્વર ન કરે, કલ તુમ પરભી અયસા વક્ત પર જાય તો કયા અચમ્બા હય?

સવૈયા.

નક્ષેત્ર—મુઝપર અયસા વક્ત પરે તો મયૈં અપની કરતૂત દિખાવૂં,
એચ કરૂં, યા પેચ કરૂં, સો ફૂંદ રચૂં, સો ઢબસે લાવૂં.
નાકપે રખ દૂં લાકે ટકા પયસા જો હો સો જલ્દ ચુકાવૂં,
ભર દૂં, યા તો ના કર દૂં; પર બાત કિસીકી મયૈં ન ઉઠાવૂં.
લા ચલ ખાના લા.

હરિશ્ચંદ્ર—ભાઇ, મયૈંને કઇ બાર ફૂલ મેવા દિયા, આપને સ્વીકાર ન કિયા.

નક્ષેત્ર—(ગલે પકડકે) માર ! માર ! તૂ ભૂકા માર બ્રાહ્મણકો ! લે હત્યારે ! લે બ્રાહ્મણ હત્યા ! લે મયૈં સોયા; અબ મરકે દૂંગા ! [સોકર મુંહ ફેરકે પેટમેંસે કુછ ખાતા હય. રોહિત દેખકર હરિશ્ચંદ્રસે કહતા હય.]

રોહિત—અરે દેખો દેખો પિતાજી ! માતાજી ! બ્હો દેખો, મુંહ ફેરકે કુછ ખાતા, હમસે છુપાતા હય !

[ચોરી ખુલનેસે નક્ષેત્ર ફરેબ કરતા હય.]

નક્ષેત્ર—હારે હાં ! ખાતા હૂં, જહર ખાતા હૂં, જહર ખાકે મર જાતા હૂં. તુમ તીનોંકો ઘાતકી બનાતા હૂં, દેખો તો સહી કયસા મજા દિખાતા હૂં !

હરિશ્ચંદ્ર } જહર ?
તારામતિ }

નક્ષેત્ર—હાં હાં ! જહર ખાતા હૂં જહર ! દિખાતા હૂં લહર !

રોહિત—અરે મરતા હય તો મરને દો, અયસે નિર્દઇ પર દયા ન કરો.

હરિશ્ચંદ્ર—(ઘબરા કર) નહીં ભાઈ, કૃપા કરો. હમારે માથે કલંક ન લગાવ, જહર બિસ ન ખાવ.

નક્ષેત્ર—જહર તો ખા લિયા, અબ તેરે પચતાનેસે લાભ કયા ?

હરિશ્ચંદ્ર—ભાઈ, જહરકો નિકાલ, મુઝે પાપમેં ન ડાલ ! જો કભી હમારા દિન ફિરા, હમસે બન પરા, તો મયૈં તુઝે નિહાલ કર દૂંગા.

નક્ષેત્ર—(ખુદસે) ય્હેભી ઠીક. (હરિશ્ચંદ્રસે) ખયર ! તુમારે હાલપર મુઝે મયા આતી હય. (થુકકર ખુદસે) કયા કરૂં ! સ્વામીકી સેવાકે લિયે સબ કુછ કરના પરતા હય. [જંગલમેં આગ દેખકર ઘબરાતા હય.]

રોલા છંદ.

અરે બઢ ચલી સારે જંગલમેં આગ !

હરિશ્ચંદ્ર—(ઘબરાકર) બુઝેગી બલીદાનસે પલમેં આગ.

રોહિત—(નક્ષેત્રકો દિખાકે) યહ હય પાક બમ્મહન, ઇસે કરદો હોમ,

હરિશ્ચંદ્ર—નહીં, હોને દો આગમેં મુઝકો હોમ.

તારામતિ—(હરિશ્ચંદ્રસે) મયૈં જીતી રહૂં, ઔર દો જાન તુમ ?

[તારામતિ જાને ચાહતી હય, રોહિત રોકતા હય.]

રોહિત—નહીં. મેરે હોતે ન ખો જાન તુમ.

તારામતિ--(રોહિતસે)

નહીં પુત્ર, (હરિશ્ચંદ્રસે) જાતી હું મયેં પ્રાનનાથ,
ર્હે લો હાથમેં અપને રોહિતકા હાથ.

[તારામતિ રોહિતકા હાથ હરિશ્ચંદ્રકે હાથમેં દેકર
અગ્નીસે અર્જ કરતી હય.]

અય અગ્ની ! કિસીકી બુરાઇ કભીઃ--
અગર કી હો, યા ધર્મમેં કુછ કમીઃ—
તો સોગંદ હયે તુઝકો અય આગ પાક !
ઇસી દમ જલા કર મુઝે કરદે ખાક !

[તારામતિ આગમેં ધસ જાતી હય.]

રોહિત--(રોકર) અરે હાય ! માતા ગઇ તૂં કહાં !

[રોહિત આગમેં ધસ જાતા હય.]

હરિશ્ચંદ્ર—ગયે સબ, તો ફિર મયેં રહૂં ક્યૂં યહાં ?

[હરિશ્ચંદ્ર આગમેં ધસ જાતા હય, નક્ષેત્ર ડરકર ભાગ
જાતા હય. સત્યતાકે પ્રતાપસે આગ ચમનમેં બદલ
જાતી હય, કઇ ફરીસ્તેં વ પરિયાં ઇશ્વર સ્તુતી
કરતે નજર આતે હયેં, હરિશ્ચંદ્ર, તારા ઔર
રોહિતકી ફહભી સ્તુતિમેં શામિલ હયેં.]

કલ્યાન—પદ.

સબ--ધન ધન નિર ત ! તૂ સનાતન ! તૂ કૃપા જન !
દાવા દુ : તારન—ધન.
સાથી નહીં સ; ધન, સાથ ન દે રૂપ ; તન,
હય તૂ ભય હારન, અવિનાશી સમ્પૂરન—ધન.

બાબ દૂસરા તમામ હુવા.

બાબ તીસરા—દિખાવ પહલા.

[દૂસરે ઔર તીસરે બાબમેં યેક મહીનેકા અર્સા.]

કાશી નગરી—ગંગા નદીકા કિનારા—ઘાટ કિનારે મંદિર.

[પિછલી રાત. કઈ મર્દ ઔરતેં સ્નાન કરકે મંદીરકા પયકરમાં ઔર સ્તુતિ કરતે હયેં. હરિશ્ચંદ્ર, તારામતિ, રોહિત ઔર નક્ષેત્રજી શામિલ હયેં.]

ભયરવી—ખિમટા.

સબ—ઉમાપતી નમૂં નમૂં, સરણુ ગતી નમૂં નમૂં,
જટાધારી સંગ લિયે, પારવતી નમૂં નમૂં—ઉમાપતી.
કરો મહાદેવ દયા, હરો દુઃખ, પીર બિથા,
તેરો નિત નામ રટત, જતી, સતી, નમૂં નમૂં—ઉમાપતી.

[સિવાયે હરિશ્ચંદ્ર, તારામતિ ઔર રોહિતકે, સબ સ્તુતિ કરકે જાતે હયેં, એક બ્રાહ્મણ મંદિરમેં પોથા બાંચતા હય. હરિશ્ચંદ્ર, તારામતિ ઔર રોહિત પયકરમા કરકે યક તરફ હોકર અફસોસ કરતે હયેં, નક્ષેત્ર દૂસરી તરફ બયઠ કર પાન તમ્બાકૂ ખાતા હય.]

ચંદ્રકીડા છંદ.

હરિશ્ચંદ્ર—અરે! ભાગ ફૂટે! અહો દેવતાવો! અરે જગતધારી!
અરે કયા સભી નિર્દય હો ગયે હેત હમસે ઉતારી?
અરે જગત કરતા! યહે કિસ પાપકા ફલ મુઝે હય ચખાયા?
ઇસી વાસ્તે તૂને કયા આજતક ઈસ અધમકો જિલાયા?
કહૂં હાલ જિસ્સે કુછ અપના, મુઝે વોહ કહે હય દિવાના!
બચન કિસ તરહ અબ નિબાહૂં, યહાંભી નહીં કુછ ઠિકાના!
રહા હો સદા જિસકા આચાર, નિત દાન દેકર ખિલાના,
મરે ભૂખસે વોહ? મયસ્સર ન હો ઉસકોહી યેક દાના?
અરે સૂર્ય! ઓ દેવતા સૂર્ય! તુમ સૂર્ય વંશી પિતા હો,
મેરે ધર્મકો, કૌલકો, સત્યતાકો તુમ્હી બસ નિબાહો,
ઉદય હોતેહી આપકે આજ હોગા રિષીકા તો ફેરા,
દિખાવૂંગા કયા ઉનકો મુંહ? ઓ પિતા! હાલ કયા હોગા મેરા!
અરે યા તો નિકલો ન તુમ; યા નિકલકે મુઝીકો જલાદો?
નહીં તો દિલ ઇન દેવતાવોંકા પિઘલાકે ઉસમેં દયા દો!

તારામતિ--(નક્ષેત્રસે) ભાઈ નક્ષેત્ર, સવેરા હોતા હય, અગ્યા દો તો હમ ફિર નગ્રમેં જાયેં, કદાચ આજ કહીં કુછ ધંધા કામ પાવેં.

નક્ષેત્ર--અરે! પર તુમ્હેં જન્મભર કુછ ન મિલે, તો ઇસમેં કિસિકા ઇજારા હય? (હરિશ્ચંદ્રસે) હરિશ્ચંદ્ર, આજ તક તો મયેંને કાશી આતે આતે ચૌરાશી ભેગ લિયા; પર આજસે મયેં યેક પલ તુમ્હેં કલ ન દૂંગા! આજ રિષી આયેંગે ઉનસે ન કર દો, અપના રાજપાટ લો, સુખી હો.

હરિશ્ચંદ્ર--વ્હો સુખ કબતક રહેગા?

નક્ષેત્ર--જબતક જિન્દગી હો.

હરિશ્ચંદ્ર--હમેશા નહીં?

નક્ષેત્ર--હમેશા કોઇ રહા હય?

હરિશ્ચંદ્ર--જબ હમેશા કોઇ ન રહા, તો ચંદરોજકે વાસ્તે પરલોકકા અનંત સુખ ક્યૂં ત્યાગ કરૂં?

Tra la la la la--Air.

નક્ષેત્ર—

અરે નાદાન! અરે બે ધ્યાન! જરા તો માન! જરા તો માન!
ન ખો તૂ જાન, ન હો હયરાન, જરા તો માન! જરા તો માન!
કયસી રાની, કયસી બાની, કયસી લાલાજીકે લાલ,
બાતેં તેરી લમ્બી ચૌરી, બાકી સૂખા જય ગોપાલ!
રિષીકા માન, જો તૂ ફરમાન, તો હો ઇસ આન તેરા કલ્યાન,
અરે અગ્યાન! ન કર હયરાન, જરા તો માન! જરા તો માન!-કયસી.

[વિશ્વામિત્ર નાક ભોં ચઢાયે હુવે આતે હયેં, સબ નમસ્કાર કરતે હયેં.]

વિશ્વામિત્ર—મહારાજ, યેક મહીના આજ પૂરા હુવા, હમારી દક્ષણા કહાં હય, જલ્દ લાવો.

હરિશ્ચંદ્ર—મહારાજ, પા લાગન.

વિશ્વામિત્ર--કલ્યાણ હો; પરંતુ બાત મત ઉરાવો, દક્ષણા કહાં હય સો બતાવો. (હરિશ્ચંદ્ર શર્મસે સર ઝુકાતા હય.) અયેં! બોલો? સર ક્યૂં ઝુકા લિયા? (રાનીસે) ક્યૂં રાની?

તારામતિ—રાજ રિષી હમારે પ્રાણપતિ આપસે શરમિન્દા હયેં, કે અભીતક આપકે મુહરકા કહીં ઠિકાના ન હો સકા.

વિશ્વામિત્ર--(ગુસ્સેસે) ક્યા? અભીતક ઠિકાના નહીં હુવા, ઔર ન ભી ન કિયા? ક્યૂં નક્ષેત્ર! તૂને ઇતને દિન ક્યા કિયા?

અથત.

નક્ષેત્ર--મારા ફૂટા, ધૂમ મચાયા, ચમરી તલક નિકાલા હય,
"ગધા કહીં પીટ પાટસે ઘોરા હોનેવાલા હય?"

વિશ્વામિત્ર—(હરિશ્ચંદ્રસે) મયને યગ્ય દાન લિયા, ઔર યગ્યકા સંકલ્પ કિયા, દક્ષણા ન દારદ?

સિંધ કાફી—ઠુંમરી.

હરિશ્ચંદ્ર—કહીં અબી હીલા ધંધા કોઈ ન મિલા.—કહીં.
ઘૂમે સબ નગરીમેં મારે મારે હમ ઘરઘર છાનકે.—કહીં.
જો કોઇ દેખે આંખ ફિરા લે,
આસકે મારે હમ હારે, હારે હમ ઘરઘર છાનકે.—કહીં.

વિશ્વામિત્ર—(ગુસ્સેસે) હરિશ્ચંદ્ર, અબ મયેં એક ન સુનૂંગા, જયસે તૂને મુઝે હયરાન કિયા; મયેં તુઝે દોનોં જહાંનમેં હયરાન કરંગા! નક્ષેત્ર, ચલ જલ્દી, લા ગંગા જલ!

નક્ષેત્ર—આગ્યા મહારાજ. [તારામતિ નક્ષેત્રકો રોકકર વિશ્વામિત્રસે મિન્નત કરતી હય.]

તારામતિ—નહીં! સ્વામી નહીં! (રાજાસે) પ્રાનનાથ, ક્રોધકે આગસે જલકે રિષી-રાજ શ્રાપ દેનેકો ગંગાજલ મંગાતે હયેં! ગંગાજલ આયા તો આપકા સબ કિયા ધરા પાનીમેં જાયગા! અપની આબરૂ; અપના બચન; અપના ધર્મ રખ્ખો, મુઝે દૂર કરો, બેચ ડાલો! ય્હે કોઇ ન કહે; કે આપને અધર્મ કિયા!

હરિશ્ચંદ્ર—(ચોંકકે) નહીં! મેરા ઇસ જગમેં અબ કોઇ નહીં! ફકત ધર્મ મેરા ભાઇ, સચાઇ મેરી માતા, ગ્યાન મેરા પિતા, શાંતી મેરી સ્ત્રી, ક્ષમા મેરા પુત્ર, ઔર સંતોષ મેરા મિત્ર હય! (વિશ્વામિત્રસે) અય સ્વામી, સબસે પહલે મુઝે આપ બેચ લો. મેરે બઅદ ઇનકી દશા જો ચાહે સો હો.

વિશ્વામિત્ર—મયેં કિસીકા બેચનેવાલા કૌન? મુઝે તો અપને દામસે કામ હય. દો તો દો, નહીં તો અબભી ના કર દો.

હરિશ્ચંદ્ર—રિષીરાજ, મયેં જાન બેચનેકો તૈયાર હૂં, પરંતુ ના કહનેસે લાચાર હૂં. (સામનેસે કઇ શખ્સ આનકર વિશ્વામિત્રકો નમન કરકે જાને ચાહતે હયેં, હરિશ્ચંદ્ર ઉસે રોકતા હય.) અય કાશીકે શેઠ સાહૂકાર! આપકો દાસ; દાસી દરકાર હો તો ઉપકાર કરકે હમકો મોલ લો!

વાણયો—ભાઇ શાબ, કોઇ દુબલા પતલા હોતા તો મોલ લેતા. ઐશેકી ભાજીમેં તમકૂ કાંસે ખિલાવે!

હરિશ્ચંદ્ર—(દૂસરોંસે) ભાઇયોં, હમ તીન ભાગ હીન આદમી બિકનેકો તૈયાર હયૈં. કૃપા કરકે આપ મોલ લિજે!

રોહિત—હાં શેઠજી, મુઝેભી ઇનકે સાથ ખરીદ કિજે.

દિલ્લીવાલા—ભાઇ, અપના રોજગાર તો જવાહિરાતકા બેપાર હય, કુછ હીરા પન્ના હો તો હમ લેનેકો તૈયાર હય.

તારામતિ—ભાઇયો! દયા કરો, ઔર દેનસે છુરાકર મુઝે દાસી બના લો!

વાણિયો—આજના જમાનામાં પોતાનું પેટ ભરવું ભારી પડે છે, ત્યાં વલી બીજાનું ગજરાન તે કયમ થઇ શકે? (મરહઠાસે) રાવ સાહેબ, તુમી ગ્યા તુમી.

મરહઠી—નકો દાદા! માઝી તીન બાયકા હય; ત્યાનચા પોટ નાય ભરત; તર યાન્ત્રા ગેઉન કાય કરૂં? (બંગાલીસે) ગ્યા દાદા તુમી ગ્યા.

બંગાલી—ના માશા! આમરા ઇ શાબ ચાઇ ના. એકે નીયે આમી કી કારબો? ચૅાલો માશા ચૅાલો. [સબ જાતે હયૈં.]

વિશ્વામિત્ર—કયૂં મહારાજ, અબ?

હરિશ્ચંદ્ર—(નિરાસ હોકે) મહારાજ, અબ મયૈં ગલી ગલી ફિરૂંગા, સબસે પ્રાર્થના કરૂંગા, જો કોઇ મોલ લેગા ઉસકે હાથ બિકકે મયૈં આપકા દેન ભરૂંગા.

વિશ્વામિત્ર—હરિશ્ચંદ્ર, દો ઘરીમેં ચાહો તો દો જહાનકા સામાન કર લો. દો ઘરી બઅદ મયૈં યા તો મુહર લુંગા, યા શ્રાપ દૂંગા! (નક્ષેત્રસે) નક્ષેત્ર, મયૈં દો ઘરીમેં આતા હૂં; ઇનકો સભાલના, મુહર દે તો લેના.

નક્ષેત્ર—આગ્યા મહારાજ, [વિશ્વામિત્ર જાતા હય, દૂસરે તરફસે કુબેર દેવતા અગ્નિસેનકા રૂપ ધારણ કરકે આતા હય ઔર હરિશ્ચંદ્રસે પૂછતા હય.]

અગ્નિસેન—ભાઈ, મયૈંને સુના યહાં દાસ બિકતા હય.

નક્ષેત્ર—તુમ્હેં લેના હય? પહલે યેહ બતાવ, નાહક માથા ન ખાવ!

હરિશ્ચંદ્ર—અય બ્રહ્મ દેવતા! હમ દેનકે બંધનમેં ગિરફતાર હયૈં હજાર મુહરકે દેનદાર હયૈં. આપ કૃપા કરકે હમ તીનોંકો મોલ લો, ઇસ પાપસે છુરા દો; તો આપકો બરા પુન્ય હો.

અગ્નિસેન—બાબા, મુઝે અપની સ્રીકે વાસ્તે એક દાસી દરકાર હય. જો કોઇ સસ્તે દામમેં મિલ જાય તો લેનેકા બિચાર હય.

હરિશ્ચંદ્ર—પિતાજી, હજાર મુહર દેદો, હમ તીનોંકો યેક સાથ લેલો. જો હમારે કર્જકા દામ હય, ઉસ્સે યેક કૌરીભી જિયાદા લેના હરામ હય.

અગ્નિસેન—હજાર દો હજાર મયેં યેક નહીં જાનતા. મેરા બુઢાપેકા પયસા હય, કૌરી કૌરી જોરકે પયસા કિયા હય. મુઝે:— (ખાંસના) અરે રામ રામ! યહે ખાંસી તો મારે ડાલતી હય!

નક્ષેત્ર—મરનેકો આયે ફિરભી પયસે પર મરતે હો? દેદો હજાર મુહર; તકરાર કયૂં કરતે હો?

અગ્નિસેન—દે કયા દૂં? અયસા કહીં પરા હય પયસા? (રાજાસે) ભાઇ, જો યહે બ્રી બેચો તો ઇસકા દામ કરો, નહીં તો જાને દો.

તારામતિ—બાવાજી, ઠહરો. (રાજાસે) પ્રાનનાથ, ધન્ય ભાગ મેરે, જો સબસે પહલે મયેં અપના ગાહક પાતી હૂં, આપકે કામ આતી હૂં. મુઝે બેચલો ઓર અપના દેન અદા કરો.

રોહિત—માતા, કયા યહે બૂઢે બાવા તુમ્હેં લે જાયેંગે? કયા પિતાજી હમેં છોરકે ચલે જાયેંગે? મયેં કિસકા હોકે રહૂંગા? મયેં તુમારે સાથ ચલૂંગા.

તારામતિ—બેટા, તુમ અપને પિતાકે સાથ જાવ, મુઝે છોર દો.

[રોહિત, તારામતિકો પકરતા હય ઓર અગ્નિસેનસે મિન્નત કરતા હય.

રોહિત—બાબા, મુઝે મેરી માતાસે ન છુરાવ!

અગ્નિસેન—(હરિશ્ચંદ્રસે) સ્રીકે ચાર સો, ઓર બાલકકા દો સો, છે સો મુહર લેના હો તો લો; નહીં મયેં અપની રાહ લૂં.

હરિશ્ચંદ્ર—(અગ્નિસેનકા પાંવ પકરકે) પવિત્ર પૂર્ષ! ચાર સો મુહરકી દયા ઓર કરો, હમારા કુલ દેન ભરો! મુઝેભી ઇનકે સાથ લે જાવ, કલંકસે છુરાવ, દૂના સવાબ કમાવ.

અગ્નિસેન—અરે ભાઇ, કુછ જબરદસ્તી હય? છોર, પયર છોર દે!

હરિશ્ચંદ્ર—અચ્છા, મુઝે ન લો પર ઇતના બચન દો, કે ઇનકો બાલ બચ્ચેકી તરહ પાલના, બાલકકો બિદ્યા સિખાના, દોનોં પર દયા રખના!

નક્ષેત્ર—(ચિઢકે) ઓર હિંડોલા ઝુલાના ઓર સિંહાસન પર બિઠાના; સુના ભાઇ! (રાજાસે) અરે ઓ મતિમંદ! જો તુઝે અયસી મયા હય, તો બેચનેકો કિસને કહા હય? ગલાભી દબાના ઓર ગલેભી લગાના? [તારામતિ અગ્નિસેનકે સાથ જાનેકે લિયે હરિશ્ચંદ્રસે અર્જ કરતી હય.]

જંગલા—ઠુંમરી.

તારામતિ—પ્યારા હમારા તૂ હમેં હૈ અચ્છા જાનેજી.—પ્યારા.
ઇશ્વર ઇચ્છા અયસી હય તો લાગે કૌન ઉપાય,
ફેર બદા જો મિલના હો તો ફેર મિલુંગી આય.—પ્યારા.
હરિશ્ચંદ્ર—પ્યારી હમારી જાન નહીં કલ તુઝ બિન પાનેકી,
દૌલત, સમ્પત, અનધન લક્ષ્મી, તન, મન, જીવન જાય,
નાર જો તુમસી હો ન્યારી તો કયસે જીના ભાય ?—પ્યારી.
તારામતિ—પ્યારા હમારા તૂ હમેં હૈ અચ્છા જાનેકી.
સતપન જાને દૂં ન તુમારા, દે દૂં અપની જાન,
સત્યપતિ રહિયો પિયુ પ્યારે ! બિનતી મેરી માન !—પ્યારા.
(અગ્નિસેનસે) મહારાજ, દામ દો ઔર હમેં લે ચલો.
અગ્નિસેન—બ્હો સામને મેરા ઘર હય; કોઇ ચલો, છે સો મુહર લો.
નક્ષત્ર—મુહર મેરા માલ હય, મયૈં ચલુંગા ઔર લૂંગા.
અગ્નિસેન—ચલો. (તારામતિસે) ચલ બેટી, (રોહિતસે) બેટા ચલ.
[રોહિત રોતા હય ઔર બાપકો લિપટ જાતા હય.]

ઝિંઝોટી—ઠુંમરી.

રોહિત—અરે નહિં મોહેકો છોર જારે !—અરે !
હાય ! છોર જાવું કયસે ! ચયન કયસે પાવૂં મયૈં.
ઓ હમારે બાપ પ્યારે !—અરે !

દોહરા.

હરિશ્ચંદ્ર—પુત્ર કલેજા કઠિન કર, છોરો માયા મોહ,
લિખા ભાગમેં હય યહી, ... સંજોગ બિછોહ—હાય !
[તારામતિ હરિશ્ચંદ્રસે રુખસત માંગતી હય.]

તારામતિ—પ્રાનનાથ, બિદા હોતી હૂં. હાય ! ન જાના થા, કે જીતેજી કદમ છોરે જાના પરેગા ! ન જાના થા, કે જાન તનમેં રહતેહી જુદાઇકા બિયોગ ઉઠાના પરેગા ! નસીબ હોગા તો યહે કદમ ફિર દેખૂંગી, નહીં તો દર્સનકી પ્યાસી મરૂંગી ! ઓ પ્યારે પ્રાણ જીવન ! પ્રાણ આધાર ! તુમારે દુખકી છય હો ! તુમારે જસકી જય હો !
[તારામતિ, રોહિત, નક્ષેત્ર ઔર અગ્નિસેન જાતે હયૈં, હરિશ્ચંદ્ર ગશ ખાકે ગિરતા હય, વિશ્વામિત્ર આતા હય.]

વિશ્વામિત્ર—હરિશ્ચંદ્ર, મિલા મુહર ? નક્ષેત્ર કહાં ગયા ?
હરિશ્ચંદ્ર—(હોશમેં આકે) મહારાજ, ગાહકકે ઘર દામ લેને.

વિશ્વામિત્ર—દામ લેને ? કયા અંતકો જોરૂ લરકા બેચહી ડાલા ? અરેરે ! (જુબાન ચટખાકે) યહ ક્યા કામ કિયા ?

હરિશ્ચંદ્ર—સ્વામી, જોરૂ લરકા તો ફક્ત જીનેજી કામ આનેવાલે હયેં, મગર ધર્મ ઇમાનહી સાથ જાનેવાલે હયેં. મુબારક હો; જિસને જાન બેચા, ઔર ઇમાન ન બેચા !

[નક્ષેત્ર છે સો મુહર લેકર આતા હય.]

નક્ષેત્ર—લો ગુરૂજી, યહ છે સૌ મુહર. ખોદા ડુંગર તો પાયા છછુંદર !

વિશ્વામિત્ર—છે સૌ મુહર ! હજાર યા છે સો ?

નક્ષેત્ર—અરે કહાંકા હજાર ઔર કયસી બાત ! છે સોભી જો મિલે તો આઠ આંસૂ રોકે, ઔર આઠ પહર હયરાન હોકે !

હરિશ્ચંદ્ર—રાજ રિષી, યહ સ્વીકાર કીજે, જો બાકી હય; આજ કલમેં વ્હોભી લીજે.

વિશ્વામિત્ર—(દમસે) મયેં થોરા કભી ન લુંગા ! સબકા સબ દો, અભી દો ઔર અબ દો !

હરિશ્ચંદ્ર—મહારાજ, સબસે પહલે મયેં બિકનેકો તૈયાર થા; પરંતુ મેરા ભાવ કિસીને આજ કૌરીકોભી ન પૂછા, ઇસસે લાચાર થા !

[સામનેસે કાલસેનકો આતા હુવા દેખકર નક્ષેત્ર વિશ્વામિત્રસે કહતા હય.]

નક્ષેત્ર—ગુરૂજી, વ્હો ભૂતકા ભાઈ કદાચ ઇનકો મોલ લે તો લે. (કાલસેન હાથમેં એક ટોકરા ઔર ઝારૂ લિયે હુવે આતા હય) ક્યૂંરે કાલીદાસ ? તુઝે કોઇ દાસ લેના હય ?

કાલસેન—હાં મા બાપ. કૌન બિકત હય, આપ ?

નક્ષેત્ર—(ગુસ્સેસે) અરે ચાંડાલ ! દૂર ! મયેં બ્રાહ્મણ ઔર મુઝે ખરીદને આયા બે શઊર !

કાલસેન—અરે ભાઈ, બ્રાહ્મણ હો યા ચમાર, જીતેજીકા હય સબ બિચાર.

વિશ્વામિત્ર—લો મહારાજ, તુમારા ગાહકભી આ ગયા; જલ્દી કરો, સારા દિન ઇસી ખટપટમેં ચલા ગયા.

હરિશ્ચંદ્ર—હાય ! અફસોસ ! અરે ક્યા સૂર્ય વંશકા યેક છત્રપતિ આખિરકો યેક ચાંડાલ ઢેરકા દાસ હોગા ! અય સ્વામી ! યહ ક્યા બિનાસ હોગા !

વિશ્વામિત્ર—સો તુમ જાનો. જો ઇતની લાજ હો તો મેરા કહા માનો ! જો દુનિયાકો ડરેગા, વ્હો અયસા નીચ કામ અલબત્તા ન કરેગા !

હરિશ્ચંદ્ર—સચ હય; પર જો ઇશ્વરકો ડરેગા, વ્હો ઇસ્સેભી નીચ કામ કરેગા; પરંતુ ધર્મ ઔર સચાઇ પર મરેગા ! (કાલસેનસે) ભાઈ ચાંડાલ, મયઁ બિકતા હૂં, ચાર સૌ મુહર દો, મુઝે મોલ લો.

કાલસેન—તોકે મસાનકો કામ આવત હય ?

નક્ષેત્ર--અરે પાગલ ! ય્હે રાજા મહારાજ મસાનકા કામ કયા જાને !

કાલસેન—રાજા ? હમારે ઘર કા રાજ કરના હય ? ના મા બાપ ! રાજા લેકે હમ કા કરેંગે ?

[કાલસેન જાને ચાહતા હય, હરિશ્ચંદ્ર રોકતા હય.]

હરિશ્ચંદ્ર—ભાઇ, જાવ ન. મયઁ સબ કુછ કરૂંગા, ન આતા હોગા તો તુમસે સીખ લુંગા.

કાલસેન—(નક્ષેત્રસે) દામ કુછ કમં નહીં ?

નક્ષેત્ર--કૌરી નહીં, પૂરે ચાર સૌ. [કાલસેન, કમરસે બટવા નિકાલકે મુહર જમીનપર રખકર, ઉસમેસેં જો જિયાદા હય, નિકાલ લેતા હય.]

વિશ્વામિત્ર--હરિશ્ચંદ્ર, જિસે કોઇ છૂતા નહીં, ઉસકા દાસ હોના કયા બુરા નહીં !

હરિશ્ચંદ્ર—મહારાજ, આજ નિશ્ચય હો ગયા, કે જિનકો હમ નીચ સમઝતે ઔર ધિક્કારતે હયઁ, ઉનહીમેં દયા ઔર પરોપકાર ભરા હય. અય સ્વામી, જો મેરે બૂરે વક્તમેં કામ આય, ઉસે કયૂં ન અપના મીત સમઝૂં ? (કાલસેનસે) ભાઇ, તુમકો ધન્ય હય ! આજસે મયઁ તુમારા સેવક હૂં. (આસમાનસે) ઓ માન મર્તબેકે ઝૂઠે આસમાનકે ખોટે સિતારે ! જાવ, ડુબ જાવ ! ઓ ખાન્દાનકી બરાઇ ! દૂર હો ! નિકલ ! આજસે ય્હે કમબખ્ત હરિશ્ચંદ્ર સૂર્યવંશી નહીં, પર યેક સમસાનીકા દાસ હય ! (હરિશ્ચંદ્ર કાલસેનકે કદમકો છૂકર નમસ્કાર કરતા હય) સ્વામી ચલો. (વિશ્વામિત્રસે) રિષીરાજ, ક્ષમા કરના કે અબ મયઁ આપકો છૂં નહીં સકતા, નહીં તો ચરન પર સીસ નમાકે વિદા હોતા. (મુહર બતાકે) ય્હે લો અપના દેના, દેર હુઇ; ક્ષમા કરના. (કાલસેનસે) ચલો ભાઇ, નીચ બનૂંગા, મસાન બસાવુંગા, ડોમ કહાવુંગા, પરંતુ ધર્મ ઔર સત્યતાકો હાથસે ન ગઁવાવુંગા !

[કાલસેન, ટોકરા, ઔર ઝાર હરિશ્ચંદ્રકો દેતા હય, વ્હો માંથેપર ઉઠાકર કાલસેનકે સાથ રવાના હોતા હય.]

નક્ષેત્ર—ક્યૂં ગુરૂજી ? દેખા ઔર પરેખા ?

વિશ્વામિત્ર—હાં દેખા ઔર દેખા જાયગા, મુહર ઉઠા લે ચલ.

નક્ષેત્ર—દેર મિહતરકા હુવા હુવા મુહર મયૈં ઉઠાવું ?

વિશ્વામિત્ર—તો કયા હુવા ? સબ ધાતુ પાક હય; યેહે શાસ્ત્રકા વાક હય. [નક્ષેત્ર, શાસ્ત્રકા નામ સુનકર રાજી હોતા હય.]

નક્ષેત્ર—અયસા ? જબ તો મુઝીકો દેદો ! આપ જયસેકો નીચકા ધન લેના ભલા નહીં.

વિશ્વામિત્ર—અભી તો ઉઠાકે ચલ, ફિર જો કરના હોગા સો મયૈં કરૂંગા કલ.

નક્ષેત્ર—ચલિયે. (ખુદસે) મેરે નસીબમેંભી ફકત હમ્માલી લિખી હય કયા ? [નક્ષેત્ર, મુહર ઉઠાકે વિશ્વામિત્રકે પીછે જાતા હય.]

બાબ તીસરા—દિખાવ દૂસરા.

અગ્નિસેનકા ઘર.

[અગ્નિસેન વ કાલકાનંદી તારામતિકી ધૈર્યતાપર હયરાન હોતે આતે હયૈં.]

કાલકા—સ્વામી, તારાકે શીલ સહન ઔર હર ભજનસે બોધ હોતા હય કે, વિશ્વામિત્રકી હાર ઔર વશિષ્ટકી જીત હોગી.

અગ્નિસેન—બેશક સત્યવાન હરિશ્ચંદ્રકી પરિક્ષા અબ પૂરી હુવા ચાહતી હય.

કાલકા—મુઝે અયસા મઅલૂમ હોતા હય કે, આખિરી આજમાઇશમેંભી વ્હો લોગ સાબિત કદમ રહેંગે.

અગ્નિસેન—હાં, મગર આખિર આજમાઇશકે બઅદ હમ તુમ અપને કર્જસે અદા હો જાયૈંગે ઔર દેવતાવોંકે સાથ ધન્યવાદ પાયૈંગે.

[તારામતિ, દાસીકે લિબાસમે ઉદાસીકે સાથ આતી હય.]

તારામતિ—(હાથ જોરકે) સ્વામિની, રસોઇ ઔર પૂજાકે સબ બાસન માંજ ચુકી, અબ આગે જો આગ્યા આપકી.

કાલકા—રોહિત કહાં હય ?

તારામતિ—બયઠા હય.

કાલકા—(ચિઢ્કે) બયઠા હય ! કામ નહીં કરતા ?

અગ્નિસેન—(ખુદસે) અરરર ! મયઁને પહલેહી કહા થા, કે બચ્ચા હય; કામ ન કરેગા, ખાયગા ઔર ખેલેગા; વહી હુવા !

કાલકા—તો ફિર ઉસે ખરીદા કયૂં ?

અગ્નિસેન—કયા કરૂં ! ઉસકે રોને પર દયા આ ગઇ !

કાલકા—(મુંહ બનાકે) દયા આ ગઇ !

તારામતિ—સ્વામિની, સવેરેસે કામ કરતા કરતા અભી વ્હો જરા થકકે બયઠા હય, કયા કરે આખિર બચ્ચા હય.

કાલકા—સવેરેસે કામ કિયા તો કયા કુછ ઉપકાર કિયા ? અચ્છા, ઉસે બુલા લા. [તારામતિ જાતી હય, કઇ લરૂકે આકર અગ્નિસેનકો નમસ્કાર કરતે હયઁ.]

એક લરૂકા—ગુરૂજી, હમ સબ અપને અપને પાઠ કર ચુકે.

અગ્નિસેન—અચ્છા, તો જાવ ઔર ફૂલ; બેલ-પત્ર ચુન લાવ.

સબ લરૂકે—આગ્યા ગુરૂજી.

કાલકા—રોહિતકો સાથ લે જાવ. યહાં રહેગા તો બયઠા ઉંઘેગા, ઔર મેરા જી જલાયગા. [તારામતિ, રોહિતકે સાથ આતી હય.]

અગ્નિસેન—રોહિત, જા, લરકોંકે સાથ ફૂલ ઔર બેલ-પત્ર, ચુન લા.

રોહિત—જો આગ્યા.

તારામતિ—(હાથ જોરકે) સ્વામીજી, યહે બચ્ચા હય, અયસા કામ કભી નહીં કિયા હય. ઇસે ઘરમેં કામ કરને દો; મયઁ જાતી હૂં, ફૂલ ચુન લાતી હૂં.

કાલકા—(ચિઢકે) અરે કયસા બચ્ચા ? કયસા કચ્ચા ? યહે જાયગા તો કયા ઇસે વહાં કોઇ કાટ ખાયગા ? બસ ઇસીકો જાના પરેગા.

રોહિત—મા, તૂં કયૂં ચિન્તા કરતી હય ? મયઁ જાવુંગા, ઝપાટેમેં ફૂલ ચુન લાવુંગા. (લરકોંસે) ચલો ભાઇયો.

અગ્નિસેન—જાવ, જલ્દ આના. ખબરદાર ! ખેલ કૂદકે દેર ન લગાના !

સબ—આગ્યા ગુરૂજી. [સબ નમસ્કાર કરકે જાતે હયઁ.]

કાલકા—તારા, જા મેરા નહાનેકા પાની જલ્દ ગર્મ કર લા.

તારામતિ—આજ્ઞા સ્વામિની. [તારામતિ જાતી હય, ઉસકે પીછે કાલકા ઔર અગ્નિસેન રવાના હોતે હયઁ.]

બાબ તીસરા—દિખાવ તીસરા.

જંગલ.

[રોહિત લરકોંકે સાથ ફૂલ ઔર બેલ-પત્રકે લિયે આતા હય, લરકે તૂફાન મસ્તી કરતે હયઁ, રોહિત દૂર ખરા રહતા હય.]

સારંગ--ઠુમરી.

સબ--ખેલો કુદો, ખેલો કુદો, આવ ભાઇ, ખેલો કુદો,
ગાવ નાચો, મસ્તી કરો, આવ જરા ખેલો કુદો—ખેલો.
૧ લરકા--પઢતે પઢતે અંખી ફુટી,
૨ લરકા—લિખતે લિખતે ઉંગલી ટુટી.
૩ લરકા—છોરો છોરો માથાકુટી,
સબ—આવ ભાઇ, ખેલો કુદો.—ખેલો.
૪ લરકા—આયે નહીં, ક ખ ગ ઘ,
૫ લરકા--ભાયે નહીં, ચ છ જ ઝ,
૬ લરકા--દૂર કરો, ત થ દ ધ,
સબ—આવ ભાઇ, ખેલો કુદો.—ખેલો.

[રોહિત સબકો રોકતા હય.]

રોહિત—ભાઇયો, જલ્દીસે ફૂલ, બેલ-પત્ર લો, ઘર ચલો. અયસા ન હો કે હમારા માલિક હમેં ખફા હો.

૧ લરકા—અરે યાર ચલેંગે! જલ્દી ક્યા પરી હય! ક્યા ઉસ બુઢેકે હાથ બીકે હયઁ?

રોહિત—તુમ નહીં બિકે હો, પર મયઁ તો બિકા હૂં. મયઁ તો દાસ ખરીદા હુવા હૂં. મેરે કારણ જો બુઢે બાવા; મેરી માતાકો કુછ કહતે હયઁ, મુઝસે સુના નહીં જાતા; કલેજે પર તીરસા લગતા હય!

૨ લરકા—ભાઇ, તેરી તો સદાકી રોતી સૂરત હય, જબસે તૂ આયા તેરી જુદી રંગત હય. ઠહર જરા, જી બહલા; મજા કરકે ચલતે હયઁ.

રોહિત--નહીં ભાઇ, મેરી માતા અકેલી કામ કર કરકે થક જાયગી, મયઁ જાકર જરા મદદ કરુંગા તો કુછ આકાશ પાયગી. તૂફાન મસ્તી મુઝે નહીં ભાતી, તુમારી સંગત મુઝે પસંદ નહીં આતી.

૩ લરકા—(દૂસરેસે) અરે યાર મૌજ મજા ઇસકી જાને બલા! "કેસરકો કયા પહચાનેગા ગધા!" બેચારા જનમકા ભિખારી, ઇસે કયા ભાય સંગત હમારી!

રોહિત—હાં ભાઇ, આજ તો ભિખારી હૂં લાચાર, પરંતુ યેક બ્હોભી દિન થા, કે મયઁ કહલાત થા રાજ કુમાર!

[સબ લરકે રોહિતકી બાતપર હઁસતે હયઁ.]

૪ લરકા—ઓહો! રાજ કુમાર! જબ તો હાથી પર ચઢ્કે નિક-લતે હોંગે અયઁ?

૫ લરકા—ઐાર ચાર ઘોરેકે રથ પર ચલતે હોંગે અયઁ?

૬ લરકા—સિપાહી સવારભી સાથ કયૂં?

૧ લરકા—ઐાર ડંકા નિશાનભી ચોબદારકે હાથ કયૂં!

૨ લરકા—(હઁસકે) "જનમ ન દેખી કમલી ટાટ, સપનેમેં સોનેકી ખાટ!"

૩ લરકા—કયૂં ભાઇ, આજ ભંગ પીકે આયા હય, યા સપના દેખા હય? તુ રાજ-કુમાર હોતા, તો અગ્નિસેનકી હાંડી ઘોતા?

રોહિત—સચ હય ભાઇયો, બિપતમેં સુખ સમ્પતકા બયાન સપનેહીકે સમાન હય. અચ્છા; જાને દો, ઇન બાતોંમે કયા! ફૂલ પાન ચુનો; રસ્તા લો. (સબ ચલતે હયઁ, વિશ્વામિત્રકી માયાસે યકાયક સાંપ આકર રોહિતકો ડસકે ચલા જાતા હય. રોહિત પાંવ પકરકે ચીખ મારકર ફિસલ પરતા હય, સબ લરકે ઘબરાતે હયઁ.) ઓ ભાઇયો! મુઝે સાંપને કાટા! હાય! મયઁ મરતા હૂં! પિતા!!

સબ સર્પ? હાય! હાય! [એક લરકા રોહિતકા સર અપને જાનૂપર ધરકે પૂછતા હય.]

૪ લરકા—રેહિત! રોહિત! ન ઘબરા, જી કરા કર જરા.

૫ લરકા—રોહિત! બોલ તો સહી, કયસા હય?

રોહિત—જી ડૂબા જાતા હય! આંખોંમેં અંધેરા આતા હય! માતા! પિતા! રા-મ-રા-મ! [રોહિત તરપકર મર જાતા હય.]

૬ લરકા—અરરરર! હાય! ઇસકી માંકો કયા મુંહ દિખાયેંગે, ઉસકે આગે કિસ તરહ જાયેંગે!

૧ લરકા—ભાઇ, કાલે નાગને કાલ બનકે બેચારેકો હલાલ કિયા; અબ ચારા કયા? દો જને જાવ, ઇસકી માતાકો બુલા લાવ.

૨ લરકા—હાય! કિસ મુંહસે જાયેં, કિસ છાતીસે યેહ હાલ સુનાયેં!

૩ લરકા—બે ગયે ચારા હય? (ચોથેસે) આવ ભાઇ, ચલો.

[ચંદ લરકે જાતે હયઁ, બાકી શરમસે ઝુકાતે હયઁ.]

બાબ તીસરા—ખ્વાબ ચોથા.

અગ્નિસેનકા મઠ

[તારામતિ આતી હય, ઔર દો જાનૂ હોકર ઇશ્વર ભક્તિ કરતી હય.]

આસાવરી—પદ.

તારામતિ—શીવજી સરન તેહારી, દેવ બિસ્વનાથ! નમૂં.
સીસ નવા નમૂં નમૂં, માથ ઝુકા નમૂં નમૂં.—સરન.
પતિ પુત્રકો મેરે, રખ સચાઇસે હરે ભરે, બદીસે પરે.
પાપિ મયેં વિપ્રસે ભરી, બિપતા વિથાકી મરી;
કરો દયા, હરો મહા શોક મેરા, નમૂં નમૂં.—સરન.

[કઇ લરકે બહુત રંજમેં આકર એક એકકા મુંહ તકતે હયેં, તારામતિ ઉઠકર હયરાન હોકર પૂછતી હય.]

અય લરકો! તુમ્હારા ચેહરા કયૂં ફીકા હય? મેરા રોહિત કહાં હય?

૪ લરકા—અય માઇ, તુમારા રોહિત હમેં માર ગયા?

તારામતિ—રોહિતને મારા? ઉસે તો માર પીટ નહીં ભાતી! અચ્છા જાને દો; બાલક હય, ક્ષમા કરો. વ્હો કહાં હય; આને દો, મયેં પૂછતી હૂં.

૫ લરકા—હાય! અરે જો વ્હો મારતા, તો હમ ન મરતે! વ્હો મર ગયા, હમેં તુમ્હેં માર ગયા!

તારામતિ—(ઘબરાકે) કયા? કયા?

૬ લરકા—રાસ્તેમેં એક સાંપને ઉસે ડસા, વ્હો ચલ બસા!

તારામતિ—રોહિત? હાય! શિવ! શિવ!

[ગશ ખાકે તારામતિ ગિરતી હય, આવાજ સુનકર અગ્નિસેન વ કાલકા આતે હયેં.]

અગ્નિસેન—છોકરે! કયા હુવા?

૪ લરકા—ગુરૂજી, બેચારા રોહિત મર ગયા, ઉસે સાંપને કાટા!

[અગ્નિસેન ચૌંકતા હય, કાલકા ચિઢ઼તી હય.]

કાલકા—કયૂં? અબ પતાવ! ઇસ મુઇ અભાગનીકો લાયે, પયસા પાનીમેં ડુબાયે!

અગ્નિસેન—અરે તો મયેં કયા જાનતા થા, કે આતેહી મર જાયગા! (તારામતિકો દેખકે) વ્હો તો ગયા, પર ઉસકે સાથ યેહભી ચલી કયા! ઇસ રૂપય પરભી પાની ફેરા કયા! (તારામતિકો હિલાતા હય, વ્હો હોશમેં આતી હય.) તારા! કયા હુવા?

[તારામતિ ઇધર ઉધર દેખકર જવાબ દેતી હય.]

તારામતિ—મહારાજ, રોહિતને દગા દીયા ! રોહિત ચલ બસા !

[તારામતિ, રોહિતકે લિયે રોતી હય, કાલકા પયસેકે લિયે તારામતિપર ગુસ્સે હોતી હય.]

કાલકા—અરી જનમ જલી ! નસીબકી ફૂટી ! તૂ રોહિતકો રોતી હય, ઔર હમારી જમઆ ડૂબ ગઈ; ઉસકા હિસાબહી નહીં ?

અગ્નિસેન—અરરર ! આદમીકા આદમી ગયા, ઔર પયસેકા પયસા ! રામ રામ !

તારામતિ—(રોકર) મહારાજ, કૃપા કરકે રોહિતકી લાશ મંગા દીજે, ઉસકા મુવા મુંહ દિખા દીજે.

કાલકા—નહીં ! નહીં ! મેરે ઘરમેં લાશ નહીં આયગી ! તૂ મેરી કૌન હય જો મેરે મકાનમેં સોગ મચાયગી ? (અગ્નિસેનસે) ખબરદાર ! જો મેરે ઘરમેં મુર્દા લાયે તો તુમ જાના !

તારામતિ—અચ્છા, તો કૃપા કરકે જરા હમારે સાથ ચલકે હમારે પુત્રકા અગ્નિ સંસકાર કરા દો, મસાનકી રાહ બતા દો !

કાલકા—તૂ હમારી સગી યા બિરાદરી હય કે હમ તેરા મુર્દા લેકે જાયેં, ઔર મસાનકી રાહ દિખાયેં ?

તારામતિ—અચ્છા, તો દયાકી રાહ મુઝે જાને ઔર ઉસકી ક્રિયા કર આને દો, કુછ દામ દેકર ઇતના કામ મુઝે બજાને દો.

કાલકા—ઇતના દામ તો બરબાદ હુવા, ઉસ પર ઔર પયસે માંગતી હય ? કિસ મુંહસે ? કયસે માંગતી હય ?

તારામતિ—મહારાજ, પરાયે દુસકે પરાયે લોગ; ધર્મ સમઝકે પરાયા મુર્દા ઉઠા દેતે હયેં, આપકે દાસકા દેહાન્ત હુવા; આપ નિર્દય હો કયસે મુંહ ફેર લેતે હયેં ?

કાલકા—(ઝરપમેં) હમને ભર પાયા ! બસ અબ ન તો હમ યેક કૌરી દેંગે, ઔર ન તુઝે જાને દેંગે !

તારામતિ—નહીં ! નહીં ! અયસી કઠોર ન હો, ઇશ્વરસે ડરો ! યેક દિન સબકી યહી ગતી હય ! મુઝે જાને દો; મયેં સંસ્કાર કર તુર્ત ચલી આવૂંગી, જો ન ગઇ તો ઇસ શોકમેં જાનસે જાવૂંગી !

[અગ્નિસેન કાલકાકે કાનમેં કહતા હય.]

અગ્નિસેન—પ્રિયા, અબ જાને દો, ક્રિયા કર આને દો.

કાલકા—(તારામતિસે) અચ્છા; જા, પર અગ્નિ સંસ્કાર કરકે તુર્ત ચલી આના, નહીં તો મયેં પકર મંગાવુંગી ! જાના !

[અગ્નિસેન વ કાલકા ચલતે હયેં.]

તારામતિ—આગ્યા મહારાજ. બરી કૃપા. (લરકોંસે) ચલો ભાઇયોં, મુઝે રાસ્તા દિખા દો. [સબ જાતે હયેં.]

બાબ તીસરા—દિખાવ પાંચવાં.

કાશી—મસાન ઘાટ—રાતકા વક્ત.

[ઘાટ કિનારે હરિશ્ચંદ્ર, ડોમકે લિબાસમેં કમ્મલ ઓઢે, આડ઼ે દેકર અપની હાલતપર શુક્ર કરતા હય.]

હરિશ્ચંદ્ર—સંસાર સપનેકી સંપત હય; ઉસ કરતારને મુઝે યેહ પ્રત્યક્ષ દિખા દિયા, નામુરાદ નસીબને માનકે આસમાનસે ગિરા, નીચ મલિક્ષ બના સાફ બતા દિયા, કે ઈસ ઝૂઠી દુનિયાકી બરાઇ; ભુંડાઇ, હેચ ઔર હવાઇ હય. ધન્ય હય ઉસ પરમાનંદ પરમેશ્વરકો, જિસને ઇમાનકી સલામતીકે સાથ ઇસ મસાનમેં પહુંચા, જહાનકી બે બુનિયાદ હસ્તીકા બોધ કરા દિયા! હા!

સવૈયા છંદ.

યેક ચલે હાથી પર ચઢ઼કે, હાય મલે દુખિયા યક રોવે,
યેક સજનકો માન મિલે, તો યેક હજારોંમેં પત ખોવે.
યેક ફકીરી હાલ કરે, તો યેક ધની ધનવંતર હોવે,
મૌત કરે ધાવા, તબ દોનોં, યેક સમાન ચિતાપર સોવે!

[તારામતિ રોહિતકી લાશ ઉઠાકર લાતી હય, ઔર જમીન પર રખકે સોગ કરતી હય.]

Henning's Violin Exercise No. 15.

તારામતિ—હા બેટા! હા પ્યારા! કિસ નીંદોંમેં તૂ સોયા!
અય પ્યારા! મહપારા! આંખેં તો ખોલ!
અય નાજોંકે પાલે, આંખોંકે ઉજિયાલે!
અય હારે, દુખિયારે! ઓ પ્યારે! ઓ પ્યારે!
જાગો તો અય બેટા! ઉઠો તો અય બેટા!
કુછ માંકો અય બેટા! મુંહસે તો બોલ?

[તારમતિ રોતી હય, હરિશ્ચંદ્ર દિલ કડા કરકે, લથડતી આવાજસે પૂછતા હય.]

હરિશ્ચંદ્ર—અરે તૂ કોન હય, જો અયસી અંધેરી રાતમેં બે વક્ત યહાં આઇ હય? (જવાબ ન દેનેસે હરિશ્ચંદ્ર જોરસે પૂછતા હય) અરે! બોલતી ક્યૂં નહીં? અયસે બે વક્ત મુર્દા લાને, ચોરી ચોરી આનેકા કારણ ક્યા!

મુસદ્દસ.

તારામતિ—માં, બચ્ચેકે લાશેકો સર પીટતી લાઇ હય !
હય હય મેરી એકસકી યહે યેક કમાઇ હય !
દુખિયા હું, મુસીબત નઇ મયઁને યહી પાઇ હય,
સરૂપર ન તો અમ્મા હય, ન બાવા હય, ન ભાઇ હય !
જિસ શખ્સકો થા હાસિલ આરામ જમાનેકા,
મક્દૂર નહીં ઉસકો અબ લાશ ઉઠાનેકા !

હરિશ્ચંદ્ર—દુખિયા, સુખિયા, મક્દૂર, બે મક્દૂર, યહે ચાંડાલ અબ યેક નહીં સમઝતા. દિનકો આતી, તો થોરેમેં કામ નિકલ જાતા, મગર ઇસ સમય બે પૂરા દામ દિયે મુર્દા જલાને ન પાયગી.

[તારામતિ દીવાનોંકી તરહ લાશસે બાતેં કરતી ઔર રોતી હય.]

તારામતિ—હાય બેટા ! મયઁ કયા સુન્તી હૂં ! મયઁ તુઝે જલાને આઇ હૂં ? નહીં ! નહીં ! મયઁ તુઝે ન છોરૂંગી ; તેરે સાથ ચલૂંગી ; તેરે સાથ જલૂંગી ! બેટા ! યેક બાર તો બોલો ? કયા અબ માતા કહકે ન પુકારોગે ?

હરિશ્ચંદ્ર—અરે દીવાની:—

તારામતિ—મયઁ દીવાની નહીં હૂં, સ્યાની હૂં. યહે મેરા ફૂલોંકી સેજપર સોનેવાલા બેટા હય, જો ખાકપર લેટા હય. યહે ઇસકે ફૂલસે ગાલ ; જો કાલ આનેસે કાલે હો ગયે હયઁ, સદા ગુલાબસે સિવા લાલ થે, ઔર મયઁને ઇસે હજાર બાર ચૂમા હય.

હરિશ્ચંદ્ર—(ખુદસે) હા ! પરમેશ્વર ! યહે કયસા કામ મુઝે મિલા ! અયસી અધીન પર કયસે ન આય દયા ! (તારામતિસે) અય નારી, મુસીબતકી મારી ! કયા તેરા કોઇ યેકભી અપના નહીં, જો તૂં ઇસ ભયાનક રાત અકેલી આઇ ઔર આપ મુર્દા ઉઠા લાઇ ?

[તારામતિ રોતી હય, હરિશ્ચંદ્ર મનઅ કરતા હય.]

મુસદ્દસ.

અબ રોનેસે કયા ફાયદહ કયૂં મારે હયઁ નઅરે ?
જી ઉઠતે હયઁ રોનેસે કહીં મોતકે મારે ?
સોતે હયઁ જો સોનેકે છપરખટપે બિચારે,
યેક રોજ જમીં પર વહી જાતે હયઁ ઉતારે.
"જો આયે હયઁ દુનિયામેં વહ સબ કૂચ કરેંગે,
ઇસ જીનેકા અંજામ યહી હય, કે મરેંગે."

તારામતિ—હાયું! પર મુઝે કૃપા ર કુછ તો ઉપાય બતા દો?

હરિશ્ચંદ્ર—કર ચુકાકર જલા દો, નહીં તો નદીમેં કચ્ચાહી બહા દો.

તારામતિ—કર ક્યૂં કર ચુકાવું? એક કૌરીભી કહી નહીં મિલતી કે લાવું!

[હરિશ્ચંદ્ર તારાકે ગલેમેં મંગલ ડોરા દેખકે કહતા હય.]

હરિશ્ચંદ્ર—અય મક્કાર ઔરત! ઇસ તેરે ગલેમેં મંગલ ડોરા હય, વ્હો બેચકે ક્યૂં નહીં કર ચુકાતી હય?

તારામતિ—ઓ નીચ મસાની! જો ડોરા ત્રશંકૂકે કુલકે સિવા કિસીકો નજર નહીં આ સકતા, વ્હો તેરી આંખમેં કયસે સમાયા? ક્યા ત્રશંકૂકે પ્રતાપકા અયસા અંત આયા!

[હરિશ્ચંદ્ર, "ત્રશંકુ"કા નામ સુનકે તારામતિપર શક લાતા હય.]

હરિશ્ચંદ્ર—હાં કૌન? (ફાનૂસસે દેખકર તારામતિકો પહચાનતા હય) તારા! [તારામતિ હરિશ્ચંદ્રકો પહચાનતી હય, દોનો એક એકસે મિલતે હયૈં.]

તારામતિ—હાય! ઓ પ્રાનનાથ! અયસે કઠિન કષ્ટમેં તુમ કહાં હો? તુમારી અભાગની તારા! (રોહીતકો બતાકે) તુમારા પ્યારા રોહિત! [હરિશ્ચંદ્ર રોહિતકી લાશકો જાનૂં પર લેકર રોતા હય.]

હરિશ્ચંદ્ર—હા! બેટા રોહિત! યેહ ક્યા પ્યારી તારામતિ!

તારામતિ—અફસોસ પ્રાણપતિ! યેહ ક્યા આપકી ગતિ?

હરિશ્ચંદ્ર—પ્રિયા, તુમારે બિક જાનેકે બઅદ મયૈં ઇસ ઘાટકે ડોમકે હાથ બિકા, પરંતું તુમારી યેહ ક્યા દશા! અરે રોહિતકો ક્યા હુવા?

તારામતિ—ફૂલ ચુન્તે ઇસે સાંપને ડસા, રોહિત દાગ દે ચલ બસા! પ્રાનનાથ, લો; જિસે તુમને પયદા કિયા, ઉસે અબ અપને હાથસે આગ દો!

હરિશ્ચંદ્ર—(રોતા હય) અરે! ઇસે ક્યૂં તૂ યહાં લાઇ! ક્યૂં ઇસકી સૂરત મુઝે દિખાઇ! અગર ખબર ન પાતા, યેહ મેરે અંજાન-પનમેં મર જાતા, તો મયૈં સદા ઇસકી કુશલ મનાતા! અફસોસ! ઇસનેભી દાગ દિયા, માતા પિતાસે કિનારા કિયા! હા પ્રિયા!—

બયત.

યેહ આસ મુઝે થી કે કફન મુઝકો યેહ દેગા,
ક્યા જાને થે કે હાથસે મેરેહી જલેગા!

તારામતિ—પ્રાનનાથ, મયૈંને જો આપકા દર્શન પાયા, તો સબ શોક ભુલાયા. ઇશ્વરકી ગતીકે આધીન હો ઇસકી ક્રિયા કરો.

હરિશ્ચંદ્ર—પ્રિયા, જો અપને માલિકસે દયા કરતા હય, વ્હો દોનો જહાંનમેં બુરે મૌત મરતા હય. અગ્નિ સંસ્કાર તો બે કર દિયે કઠન હય ! દુશવાર હય !

તારામતિ—પ્રાનપતિ, આપકો દયા કરને કભી ન દૂંગી ! જો ઉચિત હો સો કરો, જો મરજી હો મુઝે કહો.

હરિશ્ચંદ્ર—પ્યારી, યેક બાર ફિર અપને માલિકકે પાસ જાવ, જયસે વ્હો માને; ઉસે સમઝા મનાકે કમસે કમ યેક પયસા, થોરા કપરા, થોરા ઘી, લાવ.

તારામતિ—ઉસ નિર્દય બ્રાહ્મણસે કુછ આસતો નહીં હય, પરંતુ આપકી આગ્યા સીસ ચઢ઼ા જાતી હૂં, જો મિલ ગયા તો લાતી હૂં.

હરિશ્ચંદ્ર—જાવ, ઇશ્વર દયા કરેગા. [તારામતિ જાતી હય, હરિશ્ચંદ્ર લાશકો દેખકર રોતા હય.]

બાબ તીસરા—દિખાવ છઠ્ઠા.

શહરકે બહાર વીરાના—વક઼્ત બામદાદકા.

[વિશ્વામિત્ર વ નક્ષેત્ર આતે હયૈં.]

નક્ષેત્ર--ગુરૂજી, કબતક મયૈં ખ઼જાનેકે સાંપકી તરહ ઉસ મુહરકી રખવાલી કિયા કરૂં ?

વિશ્વામિત્ર—ક્યૂં ? ક્યા મુહર તુઝસે કુછ માંગતા હય ?

નક્ષેત્ર—નહીં; મુહર તો મુઝસે કુછ નહીં માંગતા, પરંતુ મયૈં મુહર માંગતા હૂં. યગ્ય હોમ તો કુછ હોતા નજર નહીં આતા, નાહક઼ મુહર પરા પરા મયલા હુવા જાતા હય.

વિશ્વામિત્ર--તૂ મુહર પર ઇતના લૂભાયા હય ? ક્યા મુહર ઇશ્વર હય ? દેવતા હય ?

નક્ષેત્ર—નહીં મહારાજ. દેવતા હય ન ઇશ્વર હય, પરંતુ દોનો જહાંનકી કુંજીકા કર હય. દેવતાકો પૂજા હોના, ઔર પૂજાકો પયસા હોના.

વિશ્વામિત્ર—જો તુઝે મુહર દરકાર હો, તો મેરા કહા કરનેકો તૈયાર હો.

નક્ષેત્ર—ફરમાઇયે. [વિશ્વામિત્ર, હરિશ્ચંદ્રકો આજિજ઼ કરનેકે લિયે તારામતિપર દૂસરા તુહમત જમાયા ચાહતી હય.]

વિશ્વામિત્ર—હાં ? જબતો લે યહ ખંજર. (ખંજર દિખાતા હય.) યહાં રાજ-કુમાર શિકારકો જાતા; રસ્તા ભૂલ; ઇધર આતા હય, ઉસે ઇસી ખંજરસે હાર કર, ઔર લહૂભરા ખંજર ઉસકે પાસ રખ દે ઉસે માર કર. (નક્ષેત્ર ખંજરકો દેખકર કાંપતા હય) અરે ડરપોંક ! તૂ ડરતા કાંપતા હય યેક બાલકસે ?

નક્ષેત્ર--નહીં; ઉસ્સે નહીં, પર ઉસકે પયદા કરનેવાલે માલિકસે.

વિશ્વામિત્ર—મેરા અપમાન કર, દૂસરેકા તુઝે કયૂં ધ્યાન હય ?

નક્ષેત્ર—કારનકે દિલમેં ઇમાન હય.

વિશ્વામિત્ર--મુહરકા ધ્યાન કર ! ઇમાન જાતા રહેગા ! જબ ધનકા લોભ હોતા હય, ઇમાન નહીં રહતા !

નક્ષેત્ર--નહીં સ્વામી, ઇમાનકો મયૈં ન ગૈંવાવુંગા, મયૈં ગુરૂકા ફરમાન બજાવૂંગા. [વિશ્વામિત્ર ખંજર દેતા હય.]

વિશ્વામિત્ર--શાબાસ ! લે યહ ખંજર. મયૈંને જો કહા ઉસે બજા લાના, ઔર રાજ-કુમારકે ગલેકા હાર નિકાલ, ઉસે પાસ રખકર ભાગ આના. [વિશ્વામિત્ર જાતા હય, નક્ષેત્ર અફ્સોસ કરતા હય.]

નક્ષેત્ર—અરે ઇશ્વર ! યહ કયસી લીલા ! (સામને દેખકર) હા ! વ્હો રાજ-કુમાર આતા હય. હા ! કયસા સુંદર ! કયસા મનોહર ! પરમેશ્વર મેરે અપરાધકા તૂ ક્ષમા કર.

[શિકારસે ભૂલકર રાજ-કુમાર આતા હય ઔર નક્ષેત્રસે રાહ પૂછતા હય.]

ઝંઝોટી—દાદરા.

રાજ-કુમાર—અકેલે પરે ભૂલે હયૈં રાહ બાઇ.—અકેલે.
રાહ બતાદો મોહે રાજ મહલકી.—અકેલે.

[રાજ-કુમાર સર ઝુકા કર ખડા રહતા હય, નક્ષેત્ર રહમ ખાતા હય.]

નક્ષેત્ર--(ખુદસે) હા ! જો હાથ જોર માથ ઝુકાયે, ઉસપર કોઇ કયા હાથ ચલાયે !

રાજ-કુમાર--મહારાજ આપ કૌન હો ?

નક્ષેત્ર—તુમારા કાલ !

રાજ-કુમાર—તુમારા નામ ?

નક્ષેત્ર—જમરાજ ! ચલો, અબ રામ નામ સુમિર લો.

રાજ-કુમાર—કયૂં ?

નક્ષેત્ર—ચલનેકો !

રાજ-કુમાર--કહાં ?

નક્ષેત્ર—જમપુરીકો !

રાજ-કુમાર—ભાઇ, તુમ કયા કહેતે હો, સમઝમેં નહીં આતા। (નક્ષેત્ર, રાજ-કુમારકે પહલૂંમે ખંજર મારતા હય, રાજ-કુમાર ચીખ મારતા હય, રાજ-કુમાર ચીખ મારકે ગિરતા ઔર તરપતા હય.) આહ ! ગઇ જાન ! ઓ ભગવાન ! મુવા ! મુ–મુ–મુ–વા !

[રાજ-કુમાર તરપકે મરતા હય, નક્ષેત્ર હાર નિકાલ કર રાજ-કુમારકે પાસ છોરકર ભાગ જાતા હય, તારામતિ, અગ્નિ સંસ્કારકે લિયે પયસા, ઔર ઘી લાને ઉસી રાહસે આતી હય, ઔર રાજ-કુમારકી લાશપર નજર જાનેસે ચૌંકકે, પાસ જાકર ખંજર ઉઠાકે અફસોસ કરતી હય.]

તારામતિ—હરે ! હરે ! ઇશ્વર ! કિસી નિર્દઇને ઇસ કોમલ નિર્દોષકા ઘાત કિયા ! હાય ! હાય ! કયસા સુંદર ! કયસા મનોહર ? બેશક કોઈ રાજ-કુમાર હય, કારણ કે રાજસી તેજ ઔર અમીરી સિંગાર હય. (હાર દેખકે) અરે ! ઇસી હારકે વાસ્તે કોઇ ઇસે માર, મેરી પાંવકી આહટ પા; હો ગયા ફરાર ! [દો સિપાહી ઔર કોતવાલ રાજ-કુમારકી તાલાશમેં આતે હયેં, ઔર દૂરસે રાજ-કુમારકે પાસ તારામતિકો દેખકર છિપ છિપકે હાલ દેખતે હયેં.]

સિપાહી—(કોતવાલસે) અરે ! રાજ-કુમાર તો યહાં મુવા પરા હય !

કોતવાલ—હાં ! યહે ઔરત કોન હય !

[સિપાહી દૂરસે દેખકર કહતા હય.]

સિપાહી—અરે ! ઇસિકે હાથમેં ખંજર હય ! ઇસીને ખૂન કિયા હય ! મોતીકે હારકે લિયે કુમારકો માર દિયા હય !

[કોતવાલ ઔર સિપાહી લપકકે આતે હયેં, તારામતિ ચૌંકતી હય.]

કોતવાલ—ઓ ગોરી સૂરતકી કામિની, મગર કાલે કરતૂતકી કાલી નાગની ! તૂને યેક નિર્દોષ નિરઅપરાધ બાલકકો કિસ ગુનાહ પર મારા ? ઔરત જાત નર્મ, દયાવાન, ભોલી, બે જબાન હોતી હય; તૂ અયસી કઠોર, કર્કશા, ક્રૂર ઔર ઘાતકી ! જિસ બેગુનાહ બચ્ચે પર ભૂખા મરતા દરિંદાભી દાંત ન લગાય, ઉસ પર તૂ હાથ ચલાય ઔર ફિર નાજુક નાર કહાય ? ધિક્કાર ! ધિક્કાર ! ઓ ખૂની મુરદાર ! [તારામતિ ઘબરા કર રોતી હય.]

તારામતિ—અરે નહીં ભાઇયો! મુઝે ચાહો માર ડાલો, પર જૂઠા કલંક મુઝે ન દો! મયૈં ખૂની નહીં; ધાતકી નહીં; મારનેવાલી નહીં, પરંતુ આપ મરી હૂં! મયૈંને ઇસ બેચારે બાલકકો જાતે જાતે અભી દેખા, ઔર મુવા પરા દેખ દિલમેં દયાકા જોશ ઉઠા. જો તુમ ધર્મકી રક્ષા, ધર્મકી પરીક્ષા કરનેવાલે હો, તો મેરે બોલ બચનસે, મેરે ચિત્તનસે મેરી બેગુનાહી પહચાન લો.

[સિપાહી રાજ-કુમારકે પાસ હાર પરા હુવા દેખ કર કોતવાલસે કહતા હય.]

સિપાહી--યહ દેખિયે સરકાર! હારભી પાસ રખ છોરા હય, યહ સુબૂત કયા થોરા હય?

કોતવાલ--અય મક્કાર! બદ શઆર? તેરે વિલાપ ઔર પુકારસે મયૈં તુઝે બે ગુનાહ બિચારા કરતા થા, મગર ઇસ હારસે સાબિત હય, કે ઇસે ઉતાર લેનેહીકો તૂને રાજ-કુમારકો માર ડાલા! ચલ હારકે બ દૌલત અપની કરનીકી બહાર દેખ? સિપાહિયો, ઉઠાવ લાશકો, ઔર લે ચલો ઇસ બદમઆશકો!

[યેક સિપાહી લાશકો ઉઠાતા હય, દૂસરા તારામતિકો પકરતા હય.]

સિપાહી--ચલ, અબ મોતીકે હારકે બદલ મૌતકે ફન્દેકા હાર પહન? [સબ જાતે હયૈં.]

બાબ તીસરા—દિખાવ સાતવાં.

મસાન ધાટ—સુબ્હકા વક્ત.

[હરિશ્ચંદ્ર રોહિતકે સરકો જાનૂપર રખકર વિલાપ કરતા હય.]

મુસદ્દસ.

હરિશ્ચંદ્ર—રોહિત! અરે તુ દાગે જિગર દે કિધર ગયા?
ઇતને સિતમ પ ઔર સિતમ કયા તુ કર ગયા?
જીતેહિજી તુ માર હમેં, આપ મર ગયા?
હય હય પિસર તુ તોર હમારી કમર ગયા!
આરામ મરકેભી તુઝે દમભર નહીં હુવા!
દો ગજ કફનભિ તુઝકો મયસ્સર નહીં હુવા!

[વિશ્વામિત્રકે ફરમાનસે, હરિશ્ચંદ્રકે આજમાનેકે લિયે નક્ષત્ર, યેક બૂઢેકે લિબાસમેં, લાઠી ટેકતે હુવે આકર હરિશ્ચંદ્રસે પૂછતા હય.]

નક્ષત્ર—ક્યૂં ભાઈ! કાલસેન કહાં હય? ક્યૂં રોતા હય!

હરિશ્ચંદ્ર—મહારાજ, મેરા પુત્ર મર ગયા હય.

નક્ષત્ર—તેરા! અરર! નારાયન! નારાયન! વ્હે કયસે મરા!

હરિશ્ચંદ્ર—યેક સર્પને ડસા. [હરિશ્ચંદ્ર જખ્મ દિખાતા હય.]

નક્ષત્ર—કબ?

હરિશ્ચંદ્ર—આજ.

નક્ષત્ર—આજ? (જખ્મ દેખકે) ઓહો! ઘાવ તાજા હય, મયઁ ઇસે જિલા દૂંગા. મેરે પાસ યેક અચ્છા મુહરા હય, પર ભાઇ, તૂ જાન્તા હય, કે નેકીકા બદલા કયા હય?

હરિશ્ચંદ્ર—નેકીકા બદલા નેકી કહા હય.

નક્ષત્ર—જબ તો ભાઇ, તૂભી મેરે સાથ નેકી કર. મેરા પુત્ર ખૂન કર પકરા ગયા હય, સફાઇકા કોઇ ગુવાહ નહીં મિલતા હય. જો તૂ ચલે ઔર હાકિમકે, સામને કહ દે, કે ખૂનીકો મયઁને ભાગ જાતે દેખા હય, ઔર વ્હે શખ્સ બે ગુનાહ ફૂઁસા હય, તો મેરે પુત્રકે સરસે જમ ટલતા હય. ચલ; ઇતની સાક્ષી દે, અપના પુત્ર અભી સહી સલામત લે.

હરિશ્ચંદ્ર—ઝૂઠી સાક્ષી!

નક્ષત્ર—હાં. પુત્રકે જીવનકે લિયે.

હરિશ્ચંદ્ર—પુત્ર જીકે ફિર કભી ન મરેગા!

નક્ષત્ર—અરે યેક દિન તો સભી કૂચ કરેગા.

હરિશ્ચંદ્ર—તો ફિર યે દ્રે દિન પુત્રકો જિલા; નિર્દોષ બાલકકો દુનિયામેં ફૂઁસા; મયઁભી પાપી બનૂં, ઉસેભી પાપી બનાવૂં? નહીં મહારાજ, મુઝસે વ્હે ન હોગા!

નક્ષત્ર—(ખુદસે) વાહરે જિગર! વાહરે હિમ્મત! યેકભી નહીં ચલતી કિસીકી હિકમત! (હરિશ્ચંદ્રસે) ખયર ભાઇ, જબ તૂ મેરે પુત્રકો નહીં બચાતા, તો મુઝે કયા પરી હય, કે તેરે પુત્રકો મયઁ બચાવું!

[નક્ષત્ર જાતા હય, કોતવાલ મઅ કાલસેન વ સિપાહીકે તારામતિકો લાકર પટકતા હય.]

કાલસેન—હરિયા, ઇસ રાંડ ડાકનને અપને રાજકુમારકે હારકી લાલચસે જંગલમેં અકેલે પાકર જાનસે મારા, જિસ્સે રાજકે રિવાજસે ખૂની ઠહરા કર મસાનમેં ગરદન મારનેકા હુકમ હુવા હય. લે કુલહાડી, ઇસકા સર તનસે ઉતાર. [કાલસેન, હરિશ્ચંદ્રકો કુલહાડી દેતા હય, હરિશ્ચંદ્ર આંખ ફાર ફારકે તારામતિકો દીવાનેકી તરફ દેખકર હયરાન હોતા હય.]

હરિશ્ચંદ્ર—અગ્યા સ્વામી. (તારામતિકો પહચાનકે) કોન? તારા? ખુની?

સૈલા છંદ.

તારામતિ--નહીં પ્યારે, સૌગંદ ઇમાનકીઃ--
ક઼સમ હય મુઝે આપકે જાનકીઃ—
મયઁ ખાતી હું સૌગંદ ભગવાનકીઃ—
કે મારી હુઇ હું મયઁ ખુહતાનકી.
અગર ધ્યાનભી ખૂનકા લાવું મયઁ,
તો ફૂટ જાય ધરતી, સમા જાવું મયઁ!

ભુજંગી છંદ.

હરિશ્ચંદ્ર--બુરા નામ હરગિજ઼ અય તારા ન હોતા!
તારામતિ—બુરા બખ્તકા જો સિતારા ન હોતા!
હરિશ્ચંદ્ર--નહ઼સ ઇસ ક઼દર કબ સિતારા હુઆ થા?
તારામતિ--નસીબોંમેં યહેભી ઉતારા હુઆ થા.
કાલસેન-(ખફ઼ા હોકર) અરે તુને યહે કયા ઢંગ મચાયા હય?
કોતવાલ—માર ઇસે જલ્દી, કયૂં દેર લગાયા હય?

હરિશ્ચંદ્ર—(હાથ જોરકે) અગ્યા સ્વામી! (તારામતિસે) પ્યારી તારા! ગો કે તૂ સૌગંદ પર સૌગંદ ખાતી હય; બેગુનાહી તેરે ચહેરેસે પાઇ જાતી હય, પર લાચાર હૂં, કે પરાયા દાસ નિરાધાર હૂં. મુઝે મુઆફ઼ કર; ઝુકા સર, આખ઼િરી વક઼્ત ભગવાનકા ધ્યાન ધર. અભી તૂ ઇસ બારદાર કુલહારીકે ધાટસે ઉતર; ધર્મ સચ્ચાઇકે નાવ પર ઇસ સાગર સંસારકો પાર કર; અનંત સુખકે કિનારે પહુંચેગી. અય પ્યારી! આખ઼રી વક઼્ત સંતોષ કર, કે તેરા પુત્ર ધર્મ સચ્ચાઇમેં મરા; તુ સચ્ચાઇમેં મરતી હય, ઔર તેરા યહે બદ નસીબ પતિ; જો ઇસસેભી લાખ દુખ પાયગા તોભી સચ્ચાઇમેં મરેગા! યહે પથરીલી જમીન ફ઼ૂટ જાય, સંગ દિલ આકાશ ઉલટ જાય, સર બુલંદ પહાર જગહસે હટ જાય, સમુદ્ર જલકે બદલ ખ઼ાકસે પટ જાય, તોભી ઓ સત્યતા! એ દો જહાનકી રહનુમા સત્યતા! તેરી આનમેં કભી બલ ન આય! (તારામતિસે) ઓ ધર્મ દેવી! આંખ મૂંદ, ઔર સત્યતાકે સાથ ઇસ નાપાક઼ તનકો છોર ઇશ્વરકે ધામકો જા. [કુલહારી મારને ઉઠાતા હય, શિવ યકાયક નમૂંદ હોકર હરિશ્ચંદ્રકો મારતે અટકાતા હય, હરિશ્ચંદ્ર હયરતમેં આકર કુલહારીકો છોર દેતા હય. વિશ્વામિત્ર, નક્ષેત્ર, નારદ, આગ્નસેન ઔર કાલકાનંદી આતે હયઁ; હરિશ્ચંદ્ર; શિવકો ઔર વિશ્વામિત્રકો નમસ્કાર કરતા હય.]

શિવ—બસ! હરિશ્ચંદ્ર. બસ. બહુત હુવા. ધન્ય હય તેરે સાહસ ઔર ધન્ય હય તેરી ધૈર્યતાકો! (આસમાનસે જય જયકી આવાજ આતી હય, ઔર ફૂલ બરસતા હય) સુનો, દેવતા તુમારી જય મનાતે ઔર આકાશસે ફૂલ બરસાતે હયેં. (શિવ તાલી બજાતા હય, આશમાન પરસે પાનીકા યેક કમંડલ આતા હય, શિવ જમીન પર પાની છિરકતા હય.) ઉઠ રોહિત! ઔર મિલ માતા પિતાસે. [રોહિત ફિર જિન્દા હોકર શિવ ઓર વિશ્વામિત્રકે પયર પર ગિરતા હય.]

રોહિત—મહારાજ, પા લાગૂં.

શિવ—કલ્યાન! (રોહિત મા બાપસે મિલતા હય, શિવ ફિર જમીનપર પાની છિરકતા હય, કમંડલ આસમાનપર જાતા હય.) રાજ-કુમાર! સજીવન હો ઇસ આન. [રાજ-કુમાર જમીનસે નિકલકર શિવકે પયર પર ગિરતા હય, ઓર સબકો નમસ્કાર કરતા હય.]

રાજ-કુમાર—મહારાજ, પા લાગૂં.

હરિશ્ચંદ્ર--(વિશ્વામિત્રસે) સ્વામીજી, અયોધ્યાકી પ્રજા; પ્રધાન ઔર સયનાપતિ તો સુખી હયેં?

વિશ્વામિત્ર—હાં, હરિશ્ચંદ્ર! ધીર ધર; વ્હો અભી આતે હોંગે, મયેંને ઉનકો બુલવાયા હય. [ઇંદ્ર મય વશિષ્ટકે આતા હય, હરિશ્ચંદ્ર, તારામતિ ઓર રોહિત ઉનકો પ્રણામ કરતે હયેં.]

વશિષ્ટ--હરિશ્ચંદ્ર! ઇંદ્ર દેવ પધારે હયેં.

હરિશ્ચંદ્ર, તારામતિ, રોહિત—ઇંદ્ર દેવ! પ્રણામ.

ઇંદ્ર—સુખી રહો.

બયત.

આફરીં! સબમેં ગર હો તો જિગર અયસા હો.
સત્યતાકા જો હો સેવક તો બશર અયસા હો.

[હરિશ્ચંદ્ર, તારામતિ વ રોહિત વશિષ્ટકે પયર પર ગિરતે હયેં.]

હરિશ્ચંદ્ર—ગુરૂજી! દંડવત હય.

વશિષ્ટ—ચિરંજીવ! બેટા હરિશ્ચંદ્ર! બેટી તારા ઔર રોહિત! ચિરંજીવ. (વિશ્વામિત્રસે) કયૂં વિશ્વામિત્રજી? અબ તો ખાતરી હુઇ?

વિશ્વામિત્ર—વશિષ્ટજી! મયેં શરમિન્દા હૂં. મયેંને હરિશ્ચંદ્રકો ઇતના ન જાના થા! સંદેહ નહીં, કે ઇસ સૃષ્ટીમેં અયસા આદમી હોના કઠન હય, આપકા વ્હે શિશ્ય આદમજાદમેં યેક રતન હય!

નારદ—અયસા ! ઓહો ! આપકો ઇતને દિન ક્યયે કષ્ટ હુવા

[પ્રધાન, સયનાપતિ ઔર મંગલ આતે હયેં, રિષી ઔર દેવતાઓંકે ચરનપર ગિરકર મહારાજકો નમસ્કાર કરતે હયેં.]

પ્રધાન— સયનાપતી મંગલ } સ્વામીજી, પા લાગન. પૃથીનાથ, નમસ્કાર.

હરિશ્ચંદ્ર—નમસ્કાર. સુખી રહો. મયેં તુમકો દેખકર બહુત સંતુષ્ટ હુવા.

વિશ્વામિત્ર—પ્રધાન, સયનાપતિ, ખુશ હો. આજ તક જો કુછ મયેંને કિયા, જો કષ્ટ મહારાજકો દિયા; વ્હો કેવલ ઉનકે ધર્મ ઔર સચાઇકી પરીક્ષાકે વાસ્તે, ન કે કિસી બુરી નિષ્ટાકે વાસ્તે.

નક્ષેત્ર—(સોચકે) અરરર ! પરિક્ષા ! રામ ! રામ ! જભી મયેં અચંબેમેં થા, કે હમારે અયસે મહાત્મા ગુરૂકા વ્હે કયસા ખિયાલ, વ્હે કયસી ચાલ હય ! મુઝે કયા ખબર કે પરિક્ષાકે લિયે વ્હે જાલ હય !

હરિશ્ચંદ્ર—રાજિંદ્ર, મુઝે ઇસ જન્મમેં અબ સિવાય ભગવાન ભજનેકે ઔર કુછભી નહીં દરકાર હય.

વશિષ્ટ—ધન્ય હય બેટા હરિશ્ચંદ્ર ! ધન્ય હય ! પૂરા મર્દ વહી હય, જિસને હવસકો મારા. તૂને આજ સારે જહાંનમેં મેરા સર ઉંચા ઔર બોલ બાલા કિયા. તેરા કલ્યાન હો.

[સબ ખુશ હોકર હરિશ્ચંદ્રકી જય મનાતે હયેં, અપ્સરા નાચતી, ગાતી આતી હયેં.]

Pippin Polka—Air.

અપ્સરા—જય ધર્મ રાજ ! જય સત્ય સાજ !
મંગલ—જય તાજ છત્રકી,
નક્ષેત્ર—જય નક્ષેત્રકી,
સબ—જય ધર્મ રૂપ ! જય સત્ય ભૂપ !

જય હરિશ્ચંદ્રકી ! જય ! જય ! જય !
અહાહાહા ! અહાહાહા ! વાહ ! વાહ ! અહાહાહા !
વાહરે સત્યતા ! વાહરે ગુણ તેરા !
અહાહાહા ! અહાહાહા ! વાહ ! વાહ ! અહાહાહા !
જય હરિશ્ચંદ્રકી ! જય ! જય ! જય !—જય.

ઈંદ્ર—હરિશ્ચંદ્ર, તારામતિ, અબ ઇસ ભેસકો છોડો; અયોધ્યા જાવ, ઔર અચલ રાજ કરો.

હરિશ્ચંદ્ર—મહારાજ, મયઁ યેક ચાંડાલકા ગુલામ, મેરી બી યેક બ્રહ્મનકી દાસી, હમારી મજાલ કયા કે હમ માલીકકે અગ્યા બિન યહાંસે હિલ સકે.

શિવ--હરિશ્ચંદ્ર, જિસે તુમ ચાંડાલ ડોમ સમઝતે હો, વ્હો કાલસેન ચાંડાલ નહીં; પરંતુ ધર્મ દેવતા હયઁ.

ઇંદ્ર—જિસને રાનીકો ખરીદા, વ્હો કોઈ અગ્નિસેન નહીં, મગર કુબેર દેવતા હયઁ.

વિશ્વામિત્ર—ઔર જિસને દરબારમેં જાકર તુમસે છત્ર સિંહાસન માંગા, વ્હો કોઈ કંચની થી ન વેશ્યા થી, પરંતુ ઇંદ્રકે સભાકી અપ્સરા થી. [વિશ્વામિત્ર તાલી બજાતા હય, જમીનસે અપ્સરા નમૂંદ હોકર સબકો નમસ્કાર કરતી હય.]

અપ્સરા—રિષી દેવતાઓ! પ્રણામ.

વિશ્વામિત્ર—(હરિશ્ચંદ્રસે) જિસે તૂ મસાન સમઝતા હય; વ્હો મસાન નહીં, પરંતુ રિષીયોંકે તપકા ખરા સ્થાન હય. (મસાનકે બદલ ખુશનુમા જગહ દિખાઇ દેતી હય.) મયઁને જો કુછ દુખ તુમ્હેં દિયા, ઉસે અંતકા સુખ સમઝ ક્ષમા કરો, ઔર અપને રાજકાજ પર ધ્યાન ધરો.

હરિશ્ચંદ્ર—સ્વામી, જબ સબકી યહી અગ્યા હય, તો મુઝે ઉજ્ર કયા હય. જબતક જિયૂંગા, પ્રજાકી સેવા કરૂંગા.

કાલસેન--હરિશ્ચંદ્ર, મયઁ તુમકો ગુલામીસે રિહા કરતા હૂં, જાવ, સુખી હો.

અગ્નિસેન--તારામતિ ઔર રોહિત! તુમબી મેરી સેવાસે છુટે.

કાલકા--જાવ, આનંદ કરો, મત દુખી હો.

શિવ--નક્ષેત્ર, મુકટ લાવ.

નક્ષેત્ર--લીજિયે મહારાજ. [વિશ્વામિત્રકે ફરમાનેસે, નક્ષેત્ર; તાજ છિપાકર લાયા હય, વ્હો દેતા હય, શિવ, હરિશ્ચંદ્રકો તાજ પહનાકર દુઆ દેતા હય.]

શિવ--મહારાજ, જિસ તાજકો આપને ઉતાર વિશ્વામિત્રકે પાંવ પર ધર દિયા થા, વહી તાજ આજ દેવતા ઔર રિષીયોંકે સમાજમેં આપકે સીસ પર રખતા હૂં. (તાજ પહનાતા હય) જો ઇસ દુનિયામેં દુઃખ દર્દ ઉઠાતા હય, વ્હો વયકુંઠ પાતા હય. મુબારક હો યેહ તાજ, ઔર મુબારક હો તુમ્હેં દોનો જહાનકા રાજ!

[હરિશ્ચંદ્ર સબકો પ્રણામ કરતા હય.]

અબથાત.

હરિશ્ચંદ્ર—નમસ્કાર કર મયઁ ઝુકાતા હું સર,

તારા
રોહિત } (દેવતાવોસે) રહે સેવકોં પર દયાકી નજર.

પ્રધાન—ખુશીકા નહીં કોઇ પાયાન આજ!

સયનાપતિ—ફિર આઇ બદનમેં ગઇ જાન આજ!

મંગલ—(હરિશ્ચંદ્રસે) સદા તુમ પ બલહાર હમસે ગુલામ,

નક્ષેત્ર—(હરિશ્ચંદ્રસે) મિલે ખયરખ્વાહોંકો ભારી ઇનઆમ.

ઇંદ્ર—(સબસે) હવસ પર ઇસી તરહ ગાલિબ રહો,

વશિષ્ટ—(સબસે) સચાઇકે દિન રાત તાલિબ રહો.

શિવ—(સબસે) સચાઇસે ભજતે રહો રામ નામ!

નારદ—(સબસે) તો ફિર આંખ મૂંદે કિયે જાવ કામ!

વિશ્વામિત્ર—મુબારક રહ દિન જય હરિશ્ચંદ્રકી!

સબ—મુબારક રહ દિન જય હરિશ્ચંદ્રકી!

તમામ શુદ.

વિક્ટોરીયા નાટક મંડળીઓનું ઉર્દુ ચોપડીઓનું લીસ્ટ.

	રૂ.	આ.	પૈ
ક્ષયશો નહાર	૦	૬	૦
હરિશ્ચંદ્ર	૦	૬	૦
ગોપીચંદ્ર	૦	૬	૦
રામલીલા	૦	૬	૦
નાંઝ	૦	૬	૦
અલીબાબા	૦	૬	૦
દીલેર દીલશેર	૦	૬	૦
આશકકા ખુન	૦	૬	૦
નિગાહે ગફલત	૦	૬	૦
તિલસ્માતે ગુલ	૦	૬	૦
સંગીન બકાવલી	૦	૪	૦
દવાઇ મજ્લીસ	૦	૪	૦
ઇન્દર સભા	૦	૪	૦

ગુજરાતી.

ભોલી ગુલ	૦	૮	૦
ગામરેની ગોરી	૦	૮	૦
અસલાજી	૦	૮	૦
નિદ્રાખાનુ	૦	૮	૦
તકદીરની તાસીર	૦	૬	૦
હક ઇનસાફ	૦	૮	૦
નેકખસલત તેહેમીના	૦	૮	૦
કળાવતી	૦	૬	૦
મદન વસત	૦	૬	૦
ગુણસુંદરી	૦	૪	૦

ફાર્સ ગુજરાતી.

નાઝાં શીરીન	૦	૪	૦
નેહેમાયલી જર	૦	૪	૦
ગુરતાદ ધામટ	૦	૨	૦
મતલબ બેહેરો	૦	૨	૦
ચાલ મારા બાપ	૦	૨	૦
કાવલાની કચુમ્બર	૦	૨	૦
ખુદાબખ્શ	૦	૨	૦